

GODIŠTE VI BROJ 3-4 2017.

SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW

SARAJEVSKI ŽURNAL
ZA DRUŠTVENA PITANJA

FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA (2017)
SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW (2017)

JESEN-ZIMA 2017
AUTUMN-WINTER 2017

Izdavač / Publisher
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Za izdavača / On behalf of the publisher
ŠAĆIR FILANDRA

Glavna urednica / Editor-in-chief
VALIDA REPOVAC NIKŠIĆ

Redakcija / Editorial board
SEAD TURČALO, DAMIR KAPIDŽIĆ,
BELMA BULJUBAŠIĆ, HARIŠ CERIĆ,
SANELA BAŠIĆ, MIRZA EMIRHAFIZOVIĆ,
TATJANA SEKULIĆ – Univerzitet Milano – Bicocca (University of Milano – Bicocca)

Savjetodavni odbor / Advisory board
DINO ABAZOVIĆ, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
THOMAS BAUER, University of Vienna, Austria
XAVIER BOUGAREL, CNRS, France
TIHOMIR CIPEK, University of Zagreb, Croatia
MARTIN COWARD, Newcastle University, United Kingdom
MARIE JANINE CALIC, Ludwig Maximilians University, Germany
NERZUK ĆURAK, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
NENAD DIMITRIJEVIĆ, Central European University, Hungary
VEDRAN DŽIHIĆ, University of Vienna, Austria
IGINIO GAGLIARDONE, University of Oxford, United Kingdom
CHIP GAGNON, Ithaca College, United States
HARIZ HALILOVIĆ, Monash University, Australia
LENE HANSEN, University of Copenhagen, Denmark
AIDA A. HOZIĆ, University of Florida, United States
MIRA LAKIČEVIĆ, University of Belgrade, Serbia
NICOLE LINDSTROM, University of York, United Kingdom
LARA J. NETTELFIELD, Royal Holloway, University of London, United Kingdom
JOHN PAVLIK, Rutgers University, United States
SABRINA P. RAMET, Norwegian University of Science and Technology, Norway
IVANA SPASIĆ, University of Belgrade, Serbia
SHERRILL STROSCHER, University College London, United Kingdom
ZLATKO ŠABIĆ, University of Ljubljana, Slovenia
GERARD TOAL, Virginia Tech, United States
SRDAN VUČETIĆ, University of Ottawa, Canada
ILIJA VUJAČIĆ, University of Belgrade, Serbia
SINIŠA ZRINŠČAK, University of Zagreb, Croatia

ISSN 2303-4025 (print)
ISSN 2303-4033 (online)

SARAJEVSKI ŽURNAL
ZA DRUŠTVENA PITANJA

GODIŠTE 6 • BROJ 3-4 • 2017.

SARAJEVO SOCIAL
SCIENCE REVIEW

VOLUME 6 • NUMBER 3-4 • 2017

Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Sadržaj

SARINA BAKIĆ: Malograđanstvo – Sociološki doprinos problemu empirijske neegzaktnosti.....	7
ASIM MUJKIĆ: Metafizika nacionalnog identiteta. Izgradnja svijeta u nacionalno-identitetskom diskursu etnopolitike.....	25
ANA PAVLIĆ, LUCIA MIŠKULIN SALETOVIĆ, DANIJEL LABAŠ: Pozdravne formule u elektroničkoj pošti hrvatskih i talijanskih studenata: komunikacija student – profesor.....	37
MIRZA MAHMUTOVIĆ, VEDADA BARAKOVIĆ: “Neutralna tačka gledišta ovog članka je osporena”: Usporedna analiza članaka o masakrima na Markalama u različitim jezičnim verzijama online enciklopedije Wikipedija.....	59
LEJLA TURČILO, BELMA BULJUBAŠIĆ: Politička instrumentalizacija i ekonomsko discipliniranje medija kao mehanizam ugrožavanja javnog interesa u bh. društvu	87
PRIKAZI	102

Malograđanstvo

Sociološki doprinos problemu empirijske neegzaktnosti

SARINA BAKIĆ

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Promišljanja koja slijede odnose se na diferencijaciju između tradicionalnih pojmova našeg "sređivanja" stvarnosti i znanja i jedne moderne sociološke tipologije stvarnosti djelovanja. Demonstracija za ovu diferencijaciju je koncept malograđanstva, koji, u svojim premisama uveliko nesvjestan i zbog toga nikada osporen, određuje ličnost, društvene grupe, institucije, uloge i norme djelovanja. Pritom je riječ o manifestnim strukturama socijalnog svijeta, kojima isto tako odgovaraju utvrđene forme u mišljenju, kulturi, moralu i politici.

Ključne riječi: malograđanstvo, srednja klasa, kulturni sistem, etika, politika

Pristao bih da živim, ako mora tako biti, među divljacima, u vihoru revolucije ili u bezumnom vrtlogu rata. Na sve bih pristao, samo ne na malograđanski život koji nikad ni u čemu ne pokazuje ni veličine ni lepote ni prave radosti, jer je u njemu sve otrovano predrasudama i ukaljano računom koja se uvlači do najskrovitijih dubina ljudskog života, do u osmejaka sa kojim čovek čoveku kaže: Dobro jutro!, do u bračnu postelju, do na samrtnički log. A ta računica nije samo bezdušna nego i potpuna pogrešna.

Ivo Andrić, *Znakovi pored puta*

Uvod

Malograđanski svijet u svom bitnom pojmu jeste svijet živog, sveobuhvatnog i sveprisutnog protivrječja, kao rezultanta sastajanja, ukrštanja i prožimanja osnovnih protivrječja građanskog svijeta u svim njegovim realizovanim istorijskim oblicima (Perović, 1989: 7). Najveći broj teoretičara koji

su se direktno ili indirektno bavili promišljanjima malograđanstva došao je do ovakve spoznaje o protivrječnosti malograđanskog bića. Spomenuti vid spoznaje ne predstavlja "genijalan" misaoni rezultat jer se do njega može doći pukom deskripcijom fenomenologije malograđanstva. Pojavna konfuzija bića malograđanina, direktno i najrazumnijoj svijesti, otkriva se kao mreža kontradikcija, kao kaos socijalnog, klasnog, kulturnog, ekonomskog, etičkog i političkog elementa koji čini to biće i uslovljava njegovu epohalnu i efemerno građansku egzistenciju. Na osnovu ovoga može se tvrditi da kada se govori o biću malograđanina govori se o biću u konfuziji. Mnogi autori nisu odmakli dalje od deskripcije njegovih kontradiktornosti, koje također postaju nošene valom teorijskog haosa. Iz ovoga, sasvim su razumljive mnogobrojne generalizacije o biti društvenog i kulturnog fenomena malograđanstva a da se u suštini ovaj problem nije postavio kao relevantan. Naime, njegova relevantnost postavlja se tako što je potrebno misaono "dokučiti" do samih primordijalnih konstitutivnih elemenata kontradiktornosti malograđanstva. Druga osnova za postavljanje malograđanstva kao relevantnog naučnog problema jest promišljanje kulturnog, etičkog i političkog fenomena malograđanstva. Riječ je o tome da se suština malograđanstva kao društvenog entiteta u građanskom svijetu traži u kulturnom i moralnom fenomenu kao osnovnom miljeu građanske egzistencije malograđanstva.

Prije bilo kakve detaljne analize ovog fenomena potrebno je izvršiti njegovo pojmovno i terminološko objašnjenje, u mjeri u kojoj je to dovoljno za jedno ovakvo početno suočavanje s fenomenom malograđanstva uopće.

Određenje pojma malograđanstva

U klasičnim teorijama ali i u svakodnevnoj komunikaciji pojam malograđanstvo prvenstveno nosi jednu kulturološku, psihološku i duhovnu konotaciju kojom se označava duhovni sklop ličnosti, pojedinca ili određene društvene grupe. Na ovaj način upotreba pojma malograđanstvo najčešće je posljedica već spomenutih deskripcionih metoda opservacije i promišljanja malograđanstva, što dovodi do toga da je ovaj pojam izrazito neprecizan, "raštrkan", i nije utemeljen u određenom istorijskom i društvenom kontekstu. U ovom radu obim i sadržaj pojma malograđanstvo će se znatnije proširiti, uključujući prije svega ono što se može smatrati bitnom osnovom svakog sociološki, kulturološki te psihološki postavljenog pojma.

U većini teorijskih promišljanja malograđanstvo se identifikuje kao treća relevantna klasa građanskog društva (franc. *petite bourgeoisie*¹), pored radništva i buržoazije, s posebnim mjestom u klasnoj stratifikaciji svakog društva i sa svojim posebnim karakteristikama. Zbog svog nestabilnog i heterogenog položaja unutar klasne stratifikacije ovaj sloj se uvijek iznova konstituira kao klasa. S obzirom na ove faktore, malograđanstvo je definisano simelovski kao vrsta “društvenog planktona” koji ima svoje specifične osobine, svoj kulturni i etički sistem, svoju psihologiju i svoje ideološke principe.

Riječ se primjenjuje kada želimo označiti stanovnika nekog manjeg grada i to je gotovo samorazumljivo značenje – *čovjek iz malog grada*. Ali riječ ima primjenu i u drugom značenju kada se konotacijom misli na pripadnike društvenog srednjeg sloja koji doista žive u gradu i svojim djelovanjem izražavaju protivrječja vlastitog položaja ili sloja kojem pripadaju. On, malograđanin, oklijeva, opredjeljuje se za jačeg, iščekuje svoju priliku, sebičnost koju ne uspijeva sakriti ne dopušta mu da prepozna druge oko sebe, neoprostivo ispod kulturne razine svoga vremena koju pokušava nadoknaditi površnim frazama i citatima koje ne razumije, ličnost bez duha i osjetila za kulturne vrijednosti, pohlepno osvaja materijalne vrijednosti i sasvim je bezosjećajan u borbi za njih, preživljava velike okrete i ‘društvene bure’, ističe materijalna bogatstva kojih se domogao na različite načine, razmetljiv i ujedno škrtac, prevrtljiv, ulaguje se na sve strane, ne žrtvuje se za opće dobro i vrijednosti, ali će ih formalno prisvojiti i iskoristiti kada mu zatrebaju itd. Ovo su samo

¹ Ovaj izraz se u 18. i početkom 19. vijeka koristio za siromašnije slojeve građanskog društva. Kasnije se u marksističkim teorijama ovaj izraz počeo primjenjivati na pojedince i društvene grupe u kontekstu razlikovanja sitne buržoazije od prave (franc. *haute*) buržoazije po tome što je ona zbog relativnog siromaštva bila u podređenom položaju prema vladajućoj klasi. Međutim, pripadnici sitne buržoazije su se, a prema marksističkim teoretičarima, prvenstveno Marxu i Lukacsu, postavljali na stranu kapitalista kako bi sačuvali svoju superiorniju poziciju u odnosu na radnike. Za razliku od radničke klase, koja je bila prijemčiva za radikalne i revolucionarne akcije, pripadnici sitne buržoazije više su inklinirali kompromisima, a često su bili na strani kontrarevolucija i reakcija. Zato se kod marksista za sitnu buržoaziju počeo koristiti izraz malograđanstvo, koji se i danas koristi u različitim kontekstima i značenjima. Kod teoretičara kao što su Simmel ili Bourdieu malograđanstvo se najčešće vezuje uz koncept srednje klase ili niže srednje klase. Za književnike koji su se bavili ovim fenomenom, poput Moravije ili Nabokova, pojmovi ‘prostak’, ‘malograđanin’ i ‘konformista’ bili su skoro sinonimi: “jedino što odlika prostaka nije toliko malograđanski konvencionalizam, koliko prostota nekih konvencionalnih pojmova” (Nabokov, 2013: 4).

neki elementi deskripcije konotativnog značenja pojma malograđanin i oni opisuju ličnost srednjeg društvenog sloja koja je određena sopstvenim egoističkim pogledom na svijet bez kultiviranog i oduhovljenog držanja spram njega (Lavić, 2014: 434).

Ovako data osnova jeste specifikum “fosilnog” načina proizvodnje malograđanstva i danas. Nadalje, Konstantinović kaže:

Malograđanin nije duh koji ima svoj kodeks i svoju ideologiju. On nije nikakav ideološki entitet, definitivno dat. Naprotiv: on nema ništa *svoje*, i zato i može da bude sve; on prihvata sve, ne prihvatajući ništa. On je podatan, sugestibilan; on se ‘adaptira’ svakoj situaciji i svakom jeziku (Konstantinović, 2016: 226).

U oba slučaja jasno je da osim dominantnog konstitucijskog antagonizma kapitala i rada, te njihovih društvenih i klasnih personifikacija, postoji cijela jedna velika grupa društvenih slojeva čija se klasna pripadnost razlikuje od, burdjeovski kazano, “čistih agenata kapitala i rada”. Ova velika grupa društvenih slojeva u teoriji se obično naziva srednji sloj, srednja klasa, sitna buržoazija, “sterilna klasa”, “parazitska klasa”, klasa malograđanstva, malograđanski slojevi, prelazna klasa, nova srednja klasa, novi srednji slojevi itd. No navedeni pojmovi sami po sebi nisu jasni. Naročito je u sociološkom kontekstu uvijek bilo problematično da li se ovaj klasni “ostatak” društva može tretirati kao jedinstvena društvena klasa ili ipak kao heterogena grupa različitih društvenih slojeva. S druge strane, važno je akcentirati da u zavisnosti od jednog do drugog sociološkog teorijskog koncepta varira uključivanje ili isključivanje seljaštva i ostalih marginalnih društvenih grupa u opseg navedenih kategorizacija. Svi konkretni problemi koje ova vrsta identifikacije nosi sa sobom ostavljaju se za buduće analize i istraživanja. Ono što je značajno također naglasiti za uvodno sagledavanje pojma malograđanstva, posebno za njegovu upotrebu, jeste da ovaj autentično neautentičan društveni entitet svijeta građanstva izranja iz specifične ekonomske osnove, da prema njoj zauzima specifično mjesto u svim važnim oblicima svoje građanske egzistencije, u socijalnoj, etičkoj, političkoj i kulturnoj sferi građanstva. Nadalje, u kontekstu dramatičnih promjena u društvenim stratifikacijama koje se ogledaju u formiranju novih elita i nestajanju srednje klase na društvenu scenu stupaju novi oblici malograđanstva koji također imaju svoje posebne karakteristike.

Neke od specifičnih odrednica kulturnog sistema malograđanstva

Definisanje određenog kulturnog sistema jedan je od onih zadataka koji često nailaze na poteškoće kada je u pitanju potpuno obuhvatanje nekog fenomena naučne analize, a sa svim bitnim elementima i karakteristikama, tako da se njegovo jasno definisanje i shvatanje odlikuje izdvajanjima i isticanjima jednih elemenata i karakteristika u odnosu na druge. No ako prihvatimo promišljanja Simmela (2001) da kultura nije ništa izvanjsko pojedincu, nego je nešto što je duboko interiorizirano, nešto što je važan dio njegove unutrašnje strukture, njegove psihičke strukture i njegove psihičke ekonomije, dodajmo da je kultura, u ovom kontekstu, otvorena za sve vanjske uticaje te da svi naši stavovi, vjerovanja, potrebe, ukusi, vrijednosti i društveni odnosi, pa i sama stvarnost, ne postoje sami po sebi i za sebe, već zavise od načina diskurzivne konstrukcije stvarnosti. S ove tačke gledišta nije ni moguće uspostaviti objektivno znanje o malograđanstvu jer je i ono plod, između ostalog, kulturnog konstruisanja, te nam se pokazuje na različite načine i u različitim oblicima, što također ovisi o činjenici ko, kako i s kakvim motivima o njemu govori.

Svako društvo predstavlja specifičan sistem potreba. Ovakav stav slijedi iz bitnih odrednica Marxa i Agnes Heller kada je riječ o razumijevanju totaliteta odnosa ljudi u društvu. Tipologija potreba, konkretni oblici njihovog ispoljavanja, nivoi razvijenosti potreba, načini njihovog zadovoljavanja, kao i načini njihovog potiskivanja – sve ovo čini važan društveni i kulturni sistem kao međusobno prožimanje komunikacija i sukobljavanje opštih i kulturnih potreba koje u društvu postoje i koje bi mogle postojati. Način regulacije potreba, odnosno njihovog zadovoljavanja, u krajnjoj instanci predstavlja jedan od najvažnijih načina egzistencije jednog društva. Kroz prizmu Marxove istorijske samorefleksije čovjeka, gdje se mjera čovjekovog bogatstva postavlja kao mjera razvijenosti njegovih potreba, kao što se na isti način mjeri bogatstvo jednog društva kao sistem bogatstva potreba članova tog društva (Marx, 1974).

Jedan uvid u kontekstu ove problematike leži u sistemu potreba malograđanstva, gdje se realizuje način egzistiranja malograđanstva u specifičnosti njegovih sfera egzistencije, kao što su na primjer kultura, umjetnost, stil i način života, njegov mentalitet itd., te se “njegov najjači izraz

ogleda u vraćanju tradicionalizmu” (Stanković Pejnović, Vesna, 2011: 122)². Svijet tradicionalnog u ovom kontekstu jeste okrenutost ka prošlosti, što je jedina autentična dimenzija za malograđanina, a funkcionisanje istog se odvija u okviru retrogradnog pogleda na život i svijet. Na ovaj način malograđanin nalazi “sigurnu luku” u jednom načinu egzistiranja koji je apsolutno lišen aktivnog životnog stava, stvaralačkog impulsa, intelektualnog napora i promišljanja. Ravnodušnost prema svim segmentima života (Sakač, 2009), koji ga skreću s kursa i pozicija opsesivnog vezivanja za materijalno blagostanje, čini suštinu njegove bezličnosti, lažnog života, ali i progresivnih tokova savremenosti. S tim u vezi može se zaključiti da je kulturni sistem malograđanstva u svojoj biti štetan po svako društvo jer ga karakterizira malograđanski pasivizam koji onemogućava akciju, unosi loše raspoloženje, “sije parazitizam”, pesimizam, razara vjeru u smisao života, u smisao ljudskog postojanja, protežira besciljnost, “mirenje sa situacijom”. U svojoj potrebi da očuvaju vlastitu jednodimenzionalnost, malograđani se suprotstavljaju svim oblicima kritičke svijesti braneći se već spomenutim tradicionalizmom.³

Kada govorimo o kulturnom sistemu malograđanstva, prema Konstantinoviću, duh palanke, odnosno malograđanstva, teži zatvaranju u svoj svijet svjesnog konzervativizma koji se zasniva na kritici “svijeta”, uz naglašen osjećaj kolektiviteta (Konstantinović, 1981). Individualizam je, nađen u protivljenju osnovnom idealu duha palanke, i u pokušaju oslobađanja od njega, na ovaj način jedinstveno sredstvo samog duha, sredstvo kojim on sebe uspostavlja prije svega: kao duh zatvorenosti i kao duh sigurnosti. “Svest u svetu duha palanke je uvek svest o zlu, svest o našoj nemoći da išta promenimo, pa čak i da zaista živimo” (Konstantinović, 1981: 53). To je duh skrušenosti, tvorac vizije o “malom čovjeku” “malog života”.

² U svom doslovnom značenju tradicionalizam se odnosi na svaku ljudsku praksu djelovanja, vjerovanja, instituciju ili artefakt što se prenosi s jedne generacije na drugu (Abercrombie, Hill, Turner, 2008: 406). Iako je i ovaj pojam u suštini nepostojan, najčešće se odnosi na neke elemente kulture koji se smatraju zajedničkim naslijeđem određene društvene grupe.

³ “Ovdje se ‘dobija’ u ugodnoj inerciji i ‘istinitoj laži’, ovdje je tako što se nikada ne navraća do sebe, što se ono unutrašnje, pa čak i najintimnije, zamjenjuje sa izvanjskim, što izvanjsko, ono ‘opšte i konstitutivno’, do kraja temelji unutrašnje kao mogućnost, kao ono netipsko, neponovljivo, što unutrašnjost i ono lično spava i neprobuđeno prespava oštricu napredovanja. ‘Opšte’ i ‘uobičajeno, ‘normalno’ i ‘prosječno’ postaje formula jedne malograđanske jednodimenzionalnosti” (Zgodić, 2003: 33).

Za teoretičare koji su promišljali fenomen malograđanstva osnova za ovakva i slična pojmovna određenja malograđanstva leži u društvenom karakteru ove klase. Njen društveni karakter upadljivo se razlikovao od društvenog karaktera radničke klase, viših slojeva srednje klase te plemstva u vremenu prije 1914. godine. No, prema Frommu, izvjesne osobine bile su u tom dijelu srednje klase svojstvene tokom cijele njegove istorije: ljubav prema jakima, mržnja prema slabima, sitničarstvo, neprijateljstvo, štedljivost u osjećanjima, kao i u novcu, i, što je bitno, asketizam. Pripadnici tog dijela klase usko su gledali na život, prema strancu su gajili podozrenje i mržnju, poznanici su izazivali njihovu radoznalost i zavist koju su oni racionalizovali kao moralno ogorčenje; čitav njihov život bio je zasnovan na načelu oskudnosti – u ekonomskom, kao i psihološkom pogledu (Fromm, 1986: 149).

U svakom kulturnom sistemu postoji cijeli spektar vrijednosti koje nisu ni nove ni stare, ni moderne ni tradicionalne, ali koje odjednom dolaze do izražaja potiskujući prethodne. Upravo ovakve lažne i izvitoperene vrijednosti pojavljuju se u kulturnom sistemu malograđanstva. Na prvom mjestu se definitivno nalazi statusna potrošnja, odnosno tip potrošnje koji naglašava status potrošača u društvu (Simmel, 2001), dok je socijalna distanca njegov način odnosno obrazac života. S tim u vezi, jedna od pseudomoći malograđanstva jeste da bude potrošač čija je jedina svrha u funkciji statusa i prestiža u društvu.⁴ U ovom kontekstu važno je osvrnuti se na Bourdieuov koncept “novih malograđana”.

Bourdieuovi “novi malograđani”

Pojam i analizu “modernih malograđana” kao “kulturnih intermedijatora koji opskrbljuju simboličkim dobrima i uslugama” (Bourdieu, 2011) nalazimo u Bourdieuovoj knjizi *Distinkcija*. Glavni predmet ove sociološke analize jesu tzv. diferencijalne svakodnevnice – razumijevane kao stilovi života pojedinaca i različitih društvenih grupa i slojeva. Jedna od temeljnih kategorija jeste ukus, što podrazumijeva

⁴ “Posjedovati predmet za malograđansku svijest znači biti posjednik ugleda i mjesta u vrhovima ‘opšteg’. Zato se sav malograđanski duh eksteriorizira u predmetnost za koju ne zna da je samo njegovo samoponištavanje, da je samo rob logike ‘stvari’ i otuđujućeg užitka neoduhovljenom empirijskom realnošću. ‘Gmizanje u fakticitetu’ tako postaje i stil života malograđanskog mentaliteta” (Zgodić, 2003: 34).

sklonost i sposobnost za (materijalno i/ili simboličko prisvajanje jedne određene klase klasifikovanih i klasifikujućih objekata ili praksi i generativna formula koja predstavlja ishodište stila života, objektivnog sklopa distinktivnih preferencija koje, u okviru specifične logike svakog od simboličkih potprostora, kao što su namještaj, odijevanje, jezik ili tjelesni *hexis*, izražavaju istu ekspresivnu namjenu (Bourdieu, 2011: 193).

Iako se ukus doživljava kao nešto veoma subjektivno i izabrano slobodnom voljom, te se osjeća na tjelesnom i psihološkom nivou, prije svega u negativnom kontekstu, kao *degout*, gađenje, odbojnost prema drugačijim i suprotnim ukusima, Bourdieu je uspio pokazati njegovo duboko društveno porijeklo. Mnogo više od deklarativnih poimanja, jednu klasu, pa tako i malograđansku, objedinjuje privrženost određenim ukusima i antiukusima, simpatijama i averzijama, fantazijama i fobijama, koje su upisane u najdublje pore Bourdieuovog *habitusa*⁵ čije se ispoljavanje prati kroz prakse ljudskog djelovanja u nekoliko oblasti. U oblasti ishrane (vrste hrane, način pripreme hrane, vrste i količine pića, način konzumiranja i ostali prateći rituali), zatim odnos prema tijelu (način odijevanja, kozmetika, predstave o ljepoti), sport i rekreacija (uz klasnu obilježnost različitih sportova) te tjelesno držanje. Nadalje, Bourdieu razmatra kulturno znanje koje podrazumijeva poznavanje kulturne baštine i sigurnost u sud ukusa te razmatra i kulturnu praksu u kontekstu potrošnje kulturnih proizvoda i sadržaja. Prema njegovim riječima, potrošnja kulturnih dobara i sadržaja jeste najčistiji vid prisvajanja radi pribavljanja “profita distinkcije”, a time i “profita legitimnosti” koji je profit *par excellence* jer podrazumijeva da se “osjećamo da postojimo”, da se osjećamo *comme il faut*. U obzir se uzima i uređenje kućnog enterijera, slobodno vrijeme i praćenje medija. Na osnovu empirijskih istraživanja koja je Bourdieu sproveo te korištenjem prikupljenih podataka iz velikog broja anketa on izvodi tri tipa stila života gdje za osnovicu uzima

⁵ Prema Bourdieuu, habitus podrazumijeva nesvesne dispozicije, sheme klasifikacije, zdravo za gotovo preuzete preferencije koje su očite kod osjećaja pojedinca za prikladnost i validnost njegovog ukusa za kulturna dobra, kulturne vrijednosti, prakse – za umjetnost, hranu, odmor, hobije itd. Habitus ne djeluje samo na nivou svakodnevnog prepoznatljivosti, nego je također “upisan” i na tijelo, otkriva se po veličini tijela, opsegu, obliku, držanju tijela, načinu hoda, sjedenju, načinu jela, pijenja, količini društvenog prostora i vremena, stepenu samopouzdanja, jačini i tonu glasa, kompleksnosti govornih obrazaca, gestama, facijalnim ekspresijama itd. Sve ovo “izdaje” habitus nečijeg porijekla i klase, pa tako i malograđanstva.

opoziciju između dva kriterija: ukusa luksuza i slobode (vezano za pojedince i grupe koji su proizvod materijalnih uslova egzistencije koji su definisani “distancom prema nužnosti”, odnosno slobodom, i ukusa nužnosti (kod onih pojedinaca i grupa koji su pod pritiskom egzistencijalnih potreba) (Bourdieu, 2011: 198). Ovi kriteriji određeni su suprotnim atributima koji čine koordinirani sistem građanskog morala i estetike: s jedne strane: rijetko, istaknuto, probrano, jedinstveno, ekskluzivno, neobično, drugačije, nezamjenjivo, neuporedivo i originalno, a s druge strane: rasprostranjeno, vulgarno, banalno, bilo kakvo, obično, prosječno, uobičajeno, trivijalno. Životni stil krupne buržoazije se najviše približava prvom kriteriju, radnički ili ‘narodski’ drugom, dok se srednje klase nalaze “negdje između”. Buržoaski stil života označava se simboličkim nazivom “osjećaj distinkcije”. U ovoj grupaciji Bourdieu razlikuje dvije frakcije: krupnu buržoaziju i intelektualce, koji su određeni obrnutim odnosom između ekonomske i kulturne komponente u odnosu na ukupnu količinu kapitala kojom raspolažu (Bourdieu, 2011: 199). Distinkcija, razlikovanje predstavljaju glavne strategije buržoazije. Važno je naglasiti da je ideja ukusa tipično buržoaska ideja jer svojim značenjem podrazumijeva slobodu i mogućnost izbora. Ideja ukusa je neodvojiva od ideje slobode. Zato je, prema Bourdieuu, “ukus nužnosti” paradoksalan pojam. Jedna od glavnih karakteristika distinkcije predstavlja odsustvo namjere. Oni koji su obilježeni distinkcijom predstavljaju diskretnost, umjerenost, uzdržanost, dok se malograđani “samorazotkrivaju” nametljivošću, pretencioznošću, željom da se prikažu u kontekstu nosilaca distinkcije. S tim u vezi nameće se zaključak da je, na ovaj način, čovjek – potrošač u sistemu “dirigovanog hedonizma”, u suštini jedna vrste kreature kada je riječ o sistemu njegovih kulturnih potreba (Galbraith, 1970) jer je specifičnost ovih njegovih potreba potpuno iščezla pred diktatom kapitala. Koliko je zadovoljen njegov nagon za posjedovanjem, toliko je zadovoljen njegov nagon za trošenjem. Na ovaj način individualizacija potreba je nastala usljed diktata klasifikacije potreba za kapitalom odnosno prema kupovnoj moći pojedinca. Na osnovu Galbraithove (1970) podjele kulturnih potreba, buržoaskih u obliku luksuza, radničkih u obliku “potpuno grubih, apstraktnih i jednostavnih potreba”, stoji “malograđansko potrošačko društvo” kao društvo multiplikovane i sumanute potrošnje. Dakle, sistem kulturnih potreba malograđanstva jeste sistem dirigovanog hedonizma, markuzeovski kazano, nesposobnosti da se razlikuju istinite od lažnih potreba i interesa, istinsko od lažnog uživanja.

Jedna od važnih postavki koja se uzima u obzir kada se govori o društvenoj strukturi “novih malograđana” ili “novih skorojevića” jeste njen put kroz društveni prostor. Nasuprot društvenim slojevima kao što su radnici i seljaci čija brojnost opada usljed tehnološkog razvoja i promjena u podjeli rada uopšte, brojnost “novih malograđana” raste. Bourdieu (2011) malograđane definiše kao “proletere koji su se umanjili kako bi postali građani”. Oni, po obrascu, prije svega ulažu u kulturni i obrazovni kapital. Njihovo se razlikovanje od tradicionalnih, “starih malograđana” (težnja za “najnaivnijim aristokratskim osobinama” kao što su elegancija, razlikovanje i rafiniranost), ogleda u “bjeso-mučnoj” potrazi za ekspresivnim i liberalnim stilovima života. U ovom kontekstu Bourdieu govori o novom malograđanstvu kao “novim” intelektualcima koji nastoje postići način života, zadovoljstvo i prestiž intelektualne elite uz najmanju cijenu: u ime borbe protiv “tabua” i rješavanja od “kompleksa”.

Oni usvajaju one aspekte intelektualnog životnog stila koji su najočitiiji i koje je najlakše preuzeti i imitirati: slobodno ponašanje, nekonvencionalan izgled, emancipirani izgled i držanje... i sistematski unose kultivirane dispozicije u još nelegitimnu kulturu, privatni život, privatnu i egzistencijalnu sferu (Bourdieu, 2011: 370).

Oni predstavljaju savršenu publiku i medije, posrednici su u novoj intelektualnoj popularizaciji koja nije samo popularizacija područja nauke i umjetnosti, područja znanja, već i intelektualnog životnog stila, pristupa koji omogućava funkciju distinkcije jer “omogućava gotovo svakome osobite poze, igre i ostale vanjske znakove unutrašnjeg bogatstva koje je prije bilo vezano isključivo za intelektualce” (Bourdieu, 2011: 371). Kao posljedica navedenog, stvaranje novog malograđanstva predstavlja ujedno i dio procesa stvaranja već pomenutog “savršenog potrošača”. Može se zaključiti da se novo malograđanstvo identificira sa životnim stilom intelektualca i djeluje kao medij u promovisanju i širenju ovog stila većem auditorijumu. Ne treba zaboraviti ni Frommovu analizu tzv. tržišta ličnosti, gdje se na tržište rada ne iznosi “radna snaga”, već cjelokupna ličnost.

Činovnici, trgovački putnici, rukovodioci privrede i liječnici, advokati i umjetnici – svi se oni pojavljuju na istom tržištu. Istina, njihov zakonski status i ekonomska pozicija različiti su: jedni su nezavisni i zaračunavaju svoje usluge, drugi su namještenici i primaju plaću. Ali svi oni, što se tiče njihova materijalnog uspjeha, ovise o tome kako ih lično primaju oni kojima pružaju usluge, ili oni koji ih zapošljavaju (Fromm, 1986: 70).

Princip procjenjivanja je isti u oba slučaja, kako na personalnom tako i na robnom tržištu: na prvom su ponuđene na prodaju ličnosti, na drugom roba. U borbi za osvajanjem tržišta ličnosti, na kojem vladaju zakoni koji su identični i za robno tržište, malograđani nerijetko gube osjećaj dostojanstva i ponosa (Sakač, 2009), pristojnosti, integriteta i poštenja. Na ovaj način se proizvode osobe po mjeri tržišta, ostajući bez svog identiteta i ispunjavajući zahtjeve koji se od njih traže. Parafrazirajući Fromma, kada uspjeh većim dijelom ovisi o tome kako neko prodaje svoju ličnost, dotična osoba sebe ne može drugačije doživljavati osim kao robu koja je za prodaju (Fromm, 1986). Na ovakav način se čovjek ne brine za svoj život i vlastitu sreću, već isključivo za to da bude “pogodan” za prodaju.

Za razliku od ovog “prefinjenog” oblika malograđanstva, kao druga frakcija, iz polusvijeta različitih podzemlja, provincija i gradskih košmara, pojavila se već duži period struktura “novih bogataša”, koja nije zaobišla ni bosanskohercegovačku stvarnost. Ovi tzv. mutnolovci, kojima su nepoznate osjećajnost, moralnost i intelektualnost, a veoma bliske nevrijednosti i kič, pronašli su svoju strategiju distinkcije koja se očituje u osvajanju važnih pozicija u društvu. Na isti način kako su kupovali “stari namještaj” tako su kupovali i nekretnine na najprestižnijim lokacijama, stvarajući političke i ekonomske imperije koje šire svoj uticaj na cjelokupan društveni život, kulturnu i medijsku sferu. Neumjerenost, loš ukus, bahatost i grandomanija predstavlja karakteristike ovog tipa životnog stila. Važno je naglasiti da je ovom tipu malograđanstva, po pravilu, najvažnija forma i spoljašnjost, pa je zato kičerska površnost i neumjerenost najviše prisutna. Najčešći izbor ovakvog tipa malograđanina je izbor koji ga vodi u suštinu pseudovrijednosti. Malograđanin je konformista, on se podređuje kolektivitetu, ali je tipičan i karakterističan još po nečemu: on je pseudoidealista, on je lažno sažaljiv i lažno mudar. Pseudoidealizam je jedan od najvažnijih saveznika svih malograđana.

Mnogi teoretičari i istraživači su razmatrajući i istražujući malograđane pravili razliku između objektivnog aspekta ovog fenomena (socijalne uslovljenosti) te “duhovnog malograđanskog sklopa ličnosti” (Focht, 1973: 262), što podrazumijeva njegov mentalitet, način mišljenja, obrazac ponašanja, stila života, kulturnih navika. Za Fochta (1973: 260) taj duhovni sklop malograđanstva je “često iskvaren, rđavo skrojen, sužen i skraćen”. Egoizam je doživotna strast malograđanina, a spoljašnjost i forma su njegove najupečatljivije karakteristike. Ako se ovome doda i površnost kao jedna vrsta selektivnog mehanizma, slika malograđanstva danas je skoro potpuna.

Malograđanina odlikuje pretjerana sebičnost koju pokušava prikriti, baš kao i nedostatak kulture koji prikriva tzv. kulturnom spoljašnjošću bez ukusa i duha, prihvatanjem materijalnih vrijednosti i grčevite borbe da se do njih dođe. Mržnja⁶ i zavist, prema Fochtu, jesu daljnja paralelna osjećanja koja karakterišu malograđanina. U segmentu ukusa, kada se govori o ukusu malograđanina, tada se misli na “kičerski ukus” (Focht, 1973: 265). Ovom se nadovezuje da malograđanstvo ne predstavlja samo gomilu ustaljenih sentimentalističkih predstava i mišljenja, već je riječ i o mnoštvu fraza, klišeja i banalnosti, koje su izražene besmislenim i sentimentalističkim riječima.

Ni stanje preuveličavanja značaja osećajnosti, stanje ličnog psihološkog pozorišta kojim pokušava da se zameni stvarnost ali i da se, tako, ovaj prividni subjekt individualizma preobrazi u stvarni subjekt jednog stvarno *svog sveta*, a ni stanje ovoga prezira iste osećajnosti – što ide do samog gađenja prema njoj – zaista nije konačno stanje, pa u tom smislu teško da bi moglo da se shvati i kao neko “čisto” stanje (Konstantinović, 1981: 85).

Iz ovoga zaključujemo da karakterne osobine malograđanina ne određuju samo njegovo mišljenje i osjećanje, već i njegove postupke. Ako se karakter jednog pojedinca manje ili više podudara ili slaže s društvenim karakterom, glavni mehanizmi u njegovoj ličnosti navode ga da čini ono što je pod određenim društvenim uslovima njegove kulture nužno i poželjno.

Malograđanin želi da bude obavešten. O sebi govori samo ono što smatra da je povoljno po njega i njegove poslovne i porodične interese, ali drugog zapitkuje o svemu, indirektno, nasrtljivo, policijski. U svojoj stalnoj i glavnoj, stvarno jedinjoj težnji da sebe i svoju poziciju održi i osigura, a zatim što je moguće više društveno podigne i obogati, on ima potrebu da sakupi što više podataka o svemu što ga okružuje, i to naročito onih koji njemu mogu da posluže u poslovanju sa ljudima. Na drugom polu

⁶ Fromm (1986: 192) ovako uslovljenu mržnju objašnjava kao karakternu osobinu, stalnu sposobnost da se mrzi, koja počiva u osobi koja *jeste* neprijateljska, više nego što reaguje mržnjom na poticaj izvana. Iracionalna mržnja se može aktualizirati uz pomoć istovrsne realistične prijetnje koja pobuđuje reaktivnu mržnju; ali često je to bezrazložna mržnja – koja koristi svaku priliku da se izrazi – racionalizirana kao reaktivna mržnja. Osobi koja mrzi čini se da ima osjećaj olakšanja, kao da je sretna što je našla mogućnost da izrazi dugotrajno zadržavano neprijateljstvo. Čovjek može gotovo vidjeti na licu te osobe užitak što ga dobija od zadovoljenja svoje mržnje.

tog njegovog zainteresovanog zapitkivanja nalazi se njegova nezainteresovanost za sve što nije, ili što mu izgleda da nije u vezi sa njegovim neposrednim ličnim i porodičnim interesima (Focht, (1973: 265)⁷.

Zato, “malograđanstvo nije svoj sopstveni bastard” (Perović, 1989: 171) (koji sebe “bira” i postavlja kao bastard, kako slijedi iz mnoštva literarno teorijskih kritika fenomena malograđanstva). Ono je bastard “totalne perverzije” svih građanskih odnosa, jer su odnosi bastardne prirode u odnosu na ono što čovjek može da bude, a to je autentični ljudski *ethos*. Ako se ovo ima na umu, onda nije teško shvatiti “raščišćavanje” tektonskog poremećaja u biću malograđanina, poremećaja transcendiranja i etabliranja, koje može u svom najboljem ishodu da proizvede privid transcendiranja – a to je moralitet malograđanstva.

Amplituda etičke i političke prakse malograđanstva

“Svi putevi malograđanstva vode u moralnost!” (Perović, 1989: 283). Malograđanin se, kako je već ranije rečeno, u svojoj autentičnoj neautentičnosti postavlja uvijek kao moralno biće, kao moralna svijest i savjest stvarnih događanja života, te je u moralu, prema riječima Perovića, malograđanin “pri sebi”, “u svom elementu”, kao ostajanje u granicama subjektivnog, moralno-postularnog djelovanja. Ono što se ovom kratkom analizom nastoji promišljati u vezi sa ispoljavanjem života malograđanina jeste, kako je Marx (1974) navodio, nemogućnost istorijskog djelovanja malograđanstva spram bitka postojeće stvarnosti građanstva. Jer pretpostavke djelovanja malograđanstva uvijek su i duboko protivrječne. Ono što je malograđanstvo činilo, a čini i danas, jeste da se odnosi prema svojim pretpostavkama: bilo da zbog njih pati, da je rezignirano, da je indignirano, da se frustrira i inhibira, da ih glorifikuje, da ih uzima kao opšte pretpostavke ljudskog postojanja (u korpusu sentimentalističkih i kič definicija i opservacija čovjeka), da na njima gradi “svoje” više komično nego tragično “osjećanje života”, da ih preporučuje cijelom društvu kao sverješavajući mediokratsko-hemafroditski obrazac, bilo da ih ističe kao ljudsku platformu sa koje se otuđenom građanskom čovjeku

⁷ “A često vidimo kako se kod njega to sredstvo borbe, s vremenom izrodilo i kako je u daljim, već obogaćenim i osiguranim naraštajima, dobilo oblik nezdravog ljubopitstva, ogovaranja, prepričavanja, tj. postalo navikom koja je izgubila razlog opstanka i prvobitni smisao i postala sama sebi svrhom” (Andrić, 1983: 16).

sugeriše “promišljeno postojanje”, “moralna egzistencija” kao “jedina i prava čovjekova egzistencija”, “moralni čovjek” kao “čovjek”, “moralno djelovanje” kao “ljudsko praktično djelovanje” itd. (Perović, 1989: 284).

U ovome je malograđanstvo uspjelo a to je da prigrabi sebi pravo polaganja na moralnu sferu građanskog života. Ono što je naum teorije etike, kao pretenzije na specifično područje ljudskog djelovanja i bavljenja čovjekom, moralnom individuom, kao svojim posebnim predmetom, u svojoj je “praktičnoj i banalnoj” realizaciji htijenje malograđanstva. U mnogobrojnim aspektima egzistencije malograđanstva moralno egzistiranje nije tek slučajni aspekt cjelokupnog njegovog sistema. Ono je najvažnija odlika malograđanske egzistencije, gdje se biće malograđanstva, u horizontu građanskog svijeta, svodi isključivo na moralno biće. Spas ili izlaz jednog malograđanina iz različitih vidova frustracija uvijek jeste moralni odnosno moralistički izlaz. Takva vrsta spasa ili izlaza jeste ono što objedinjava i čini totalitet načina postojanja i opstojanja malograđanstva.

Malograđanin se u suštini osjeća vrlo nesigurno u svim segmentima svog života, i zato, da bi zaštitio sebe, stalno je u potragama za odgovarajućim paravanima kako bi se pozicionirao i “našao svoje mjesto”. Iz ovog konkretnog razloga, on nerijetko postaje protagonist etike već pominjanog “malog čovjeka” i sebe predstavlja kao predstavnika tzv. građanskog poštenja (Ilić, 1966: 66). “Etika malograđanina je etika velikog hipokrite” (Gertner, 1959: 115). Hipokrizija malograđanstva se prije svega ogleda u njegovim nastojanjima da se uklopi u većinu, političkim prilagođavanjem, te apoloģijom postojećeg stanja kolokvijalno nazvanog principom “ne talasaj”, što se u isto vrijeme povezuje sa njegovim konstantnim strahom od promjena i društvenih akcija čiji je cilj promjena postojećeg stanja u društvu. Jedna od pretpostavki za ovakve tvrdnje leži i u malograđanskom strahu od “sile”, “moći”, najčešće političke. Ovaj strah je Fromm nazvao “paralizatorski efekat straha od moći” (Fromm, 1986), koji ne predstavlja samo strah što ga moć i sila izaziva, već i na implicitnom obećanju da oni koji posjeduju moć mogu pomoći, zaštititi i mogu se brinuti o onima koji im se podređuju, te da mogu osloboditi čovjeka od tereta nesigurnosti i odgovornosti za sebe, garantujući poredak i sistem te određujući pojedincu mjesto u tom sistemu, što pomaže pojedincu da se osjeća sigurnim. Upravo u podvrgavanju ovoj kombinaciji prijatne i obećanja, prema riječima Fromma (1986: 223), leži “stvarni čovjekov pad”. Na ovaj način čovjekov razum prestaje raditi: on može biti inteligentan, on može biti sposoban, ali on prihvaća kao istinu

ono što oni koji imaju moć nad njim nazivaju istinom. Tako malograđanin gubi moralni osjećaj, jer njegova nesposobnost da posumnja ili kritikuje one na vlasti obezvređuje njegov moralni sud u odnosu na bilo koga ili na bilo šta. Malograđanin je plijen predrasuda i praznovjerja jer je nesposoban da ispituje valjanost premisa na kojima takva pogrešna vjerovanja počivaju. Svoj vlastiti glas on više ne čuje jer nije slobodan da ga sluša, jer sluša isključivo one koji imaju moć nad njim.

Nadalje, kada se govori o političkoj sferi malograđanstva, Milenko Perović (1989: 175) smatra da “sfera politike jeste sfera najdrastičnijeg oblika opredmećenja bića malograđanstva uopšte”. Konfuzija njegovog političkog bića jeste u njegovoj političkoj praksi kao lutanja, kolebanja, nepouzdanosti, odsustva temeljnih ideja politike, “radikalni oportunizam”⁸, te u svim oblicima političke i društvene mimikrije itd. Kao klasni entitet modernog kapitalizma, malograđanstvo je “prisiljeno da učestvuje” u njegovom političkom biću, razumljivo, ne kao primarna politička snaga, već kao vrsta političkog faktora koji se ne može “skloniti” od borbi glavnih političkih snaga, posebno kada ova borba dobije drastičan oblik i gdje se, prema Marxovim riječima (1974), po prirodi stvari uključuju “sporedne klase”, prije svega malograđanstvo kao “glavna sporedna klasa”. Ovakva drastičnost nužno pozicionira malograđanstvo na jednu ili drugu stranu, što zavisi od mnogobrojnih faktora. U tome je sadržan bitni shematizam njegovog političkog opredjeljivanja, kojem treba dodati još jedan tip “opredjeljenosti”: nastojanje da se ostane neopredjeljen, odnosno, prema riječima Marxa (1974), da se postavi izvan činjenica političke borbe. Ovo je važna Marxova opservacija političkog bića malograđanstva koja slijedi iz spoznaje malograđanstva kao prelazne, sporedne klase, gdje se osnovni društveni odnosi i interesi klasa, uz svu zaoštrenost i suprotstavljenost, istovremeno i otupljuju.⁹

⁸ Pojam radikalnog oportunizma prvi je u teoriji postavio Wilhelm Reich u *Masovnoj psihologiji fašizma*. Kasnije ovaj pojam koristi Erich Fromm u djelu *Bjekstvo od slobode*.

⁹ “I ovdje, on je *majstor* načela bez premca već po osnovnom svom lukavstvu (nađenom u sukobu sa istorijom) da prinudu, time što je pretvara u načelo, pretvori u stvar sopstvenog izbora. Onemogućen kao stvarni činilac, kao onaj koji se zaista ‘pita’, on svuda hoće ovu svoju onemogućenost, ali zato da bi onemogućio dalje onemogućavanje, da bi na neki način porekao dalje poricanje sebe. On hoće da neće delatnost, kao delatnost preobražaja, onako kako hoće da neće rad; ali on to hoće (da neće) jer ne može da neće ma kakvu delatnost, jer je prisiljen na delatnost, onako kako je prisiljen na govor ili na lenjost (kao rad protiv rada). I kao što je prisiljen na osećajnost kojoj suprotstavlja sentimentalizam, ukoliko ga ovo ne odvede nasilju, duhu izgređništva” (Konstantinović, 1981: 184).

Kada se na ovaj način “poopšti” političko djelovanje malograđanstva, stvarno političko djelovanje se onda nužno svede na “moralno negodovanje ili bučno deklamiranje” (Perović, 1989) te na “pamfletizam” (Konstantinović, 1981). Politička praksa malograđanstva završava tamo gdje ona i mora završiti – a to je moralna praksa. “Politička djelatnost postavlja se kao moralistička djelatnost” (Perović, 1989: 185), odnosno izlaženje iz sfere politike u sferu moralistike. Parafrazirajući Perovića, ono što je najznačajnije jeste da se ne postavlja sfera moralistike kao jedan vid političkog djelovanja, već obrnuto, politika, odnosno moralistička politika se postavlja kao jedna od empirijskih sfera panmoralizma malograđanstva. “Moralistička politika” jeste krajnja konsekvencija političke prakse malograđanstva. “Ona je njena ‘politička revolucija’ izvan koje malograđanstvo neće niti smije da zna za bilo kakvu stvarnu političku revoluciju. Malograđanin je tek i jedino ‘revolucionar’ kao moralist, kao sentimentalno biće koje kontemplira ljudskost” (Perović, 1989: 186). Dakle, njegova moralna sfera ne stoji *vis a vis* njegovoj političkoj sferi. Ona je njena bit, njena krajnja konsekvencija. Moral je i sredstvo i dublji, temeljni plan političke prakse malograđanstva.

Zaključna razmatranja

Generalno postavljeno pitanje diferencijacije pojmova naše stvarnosti i jedne sociološke tipologije stvarnosti djelovanja a u okviru koncepta malograđanstva iziskuje i zaključnu konkretizaciju s obzirom na strukturne specifikume kako tradicionalnog tako i novog malograđanstva, ne toliko da bi se ukazalo na njihove specifične razlike, a koje su sasvim prirodne zbog evolucije bitnih momenata građanskog postavljanja malograđanstva, koliko da bi se, iza ove sadržinske promjenjivosti, ukazalo na ono bitno – na nepromjenjivo koje nam omogućava povezanost u kontinuitetu kulturnog, etičkog i političkog sistema malograđanstva u različitim historijskim epohama pa do danas.

Koliko je kulturni, etički i politički sistem tradicionalnog malograđanstva u svom vremenu bitno okrenut prošlosti kao svojevrsnoj divinizaciji, odnosno obožavanju tradicije, te divinizaciji malograđanstva iz razdoblja *ancien regim*ea, toliko je novo malograđanstvo okrenuto ka sadašnjosti kao divinizaciji vlastitog konstitucijskog protivrječja u toj sadašnjosti. Razumljivo je da se ove dvije pozicije razlikuju, ali u suštini one predstavljaju dvije puke varijante kulturnog, etičkog i političkog čina malograđanstva, a to su moralno postuliranje i vlastiti interes.

Neuspjeh modernog društva, uz stalne barijere konstruktivnim kritikama modernog društva, a time i prijeko potrebnim promjenama, ne leži u njegovom principu individualizma, odnosno da je moralna vrlina isto što i težnja za vlastitim interesom, već je problem u izopačavanju značenja pojma vlastitog interesa. Nije riječ o činjenici da su ljudi previše “zauzeti” vlastitim interesom, već u tome što oni nisu dovoljno zauzeti interesom vlastitog ja, ne u činjenici da su suviše sebični, već u tome što ne vole sebe.

Ako su uzroci ustrajnosti u težnji za fiktivnom idejom vlastitog interesa tako duboko zasnovani u socijalnoj strukturi klasa, odnosno malograđanstva, kao što je u tekstu naznačeno, izgledi za promjenom paradigme vlastitog interesa bili bi zaista veoma udaljeni kada se ne bi moglo ukazati na specifične faktore koji djeluju u smjeru promjena. Možda je najvažniji faktor unutrašnje nezadovoljstvo čovjeka rezultatima njegovog nastojanja za “vlastitim interesom”.

“Religija” uspjeha se lagano raspada i u velikom broju slučajeva postaje obična fasada, paravan. Ovo unutrašnje nezadovoljstvo današnjeg čovjeka, pa i čovjeka u bosanskohercegovačkom društvu, te njegova spremnost na procjenu vlastitog interesa teško da mogu biti djelotvorni dok se ne iskaže nezadovoljstvo socijalno uobičajenim ciljem te socioekonomska osnova promjene(a). Tada će pomenuti racionalni uvid u stvarnost postati djelotvoran. To vrijedi kao princip kako za socijalnu tako i kulturnu i psihološku promjenu uopšte, pa tako i za promjenu paradigme vlastitog interesa. Došlo je vrijeme kada aneštezirano nastojanje u potrazi za čovjekovim stvarnim interesom treba nanovo oživjeti. A kada čovjek jednom shvati šta je stvarno njegov vlastiti interes, prvi i najteži korak u njegovom ostvarenju već je napravljen.

Literatura

- Abercrombie, N., Hill, S., Turner, S. B. (2008). *Rječnik sociologije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Andrić, I. (1983). *Znakovi pored puta*. Beograd: Rad.
- Bourdieu, P. (2011). *Distinkcija – društvena kritika suđenja*. Zagreb: Antibarbarus.
- Focht, I. (1973). Ukus malograđanina. *Treći program Radio Beograda, proleće 1973*, 259-266.
- Fromm, E. (1986). *Čovjek za sebe*. Zagreb: Naprijed.
- Fromm, E. (1986). *Bještvo od slobode*. Zagreb: Naprijed.
- Galbraith, J. K. (1970). *Nova industrijska država*. Zagreb: Stvarnost.
- Gertner, N. (1959). Na temu malograđanštine, *Naše teme*, 5, Zagreb, 103-127.
- Ilić, M. (1966). *Sociologija kulture i umetnosti*. Institut društvenih nauka – Beograd.

- Konstantinović, R. (2016). *Duh umetnosti*, Sarajevo: University Press – Magistrat izdanja.
- Konstantinović, R. (1981). *Filozofija palanke*. Beograd: Nolit.
- Lavić, S. (2014). *Leksikon socioloških pojmova*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Marx, K. (1974). *Temelji slobode*. Zagreb: Mladost.
- Nabokov, V. (2013). *Lolita*. Beograd: LOM.
- Perović, M. (1989). *Svijest malograđanina*. Zagreb: August Cesarec.
- Sakač, M. (2009). Psiho-socijalne odlike malograđana. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*: br. 129, 73-84.
- Simmel, G. (2001). *Kontrapunkti kulture*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Stanković Pejnović, V. (2011). Malograđanin, građanin i demokratija, *Matica, proljeće 2011*, 121-154, preuzeto s www.maticacrnogorska.me
- Zgodić, E. (2003). *Dobojski radovi*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje.

Philistinism:

Sociological contribution to the problem of empirical inexactness

The thoughts expressed in this article focus on the differentiation between the traditional ways of 'arranging' our reality and knowledge and a modern sociological typology of the reality of actions. An example of this differentiation can be found in the concept of philistinism, which – largely unaware of its premises and therefore never disputed – defines personalities, social groups, institutions, roles and behavioural norms. In this it refers to the manifested structures of the social world which also favour the predetermined forms of thinking, culture, morals and politics.

Keywords: philistinism, middle class, cultural system, ethics, politics

Metafizika nacionalnog identiteta. Izgradnja svijeta u nacionalno-identitetskom diskursu etnopolitike

ASIM MUJKIĆ

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Autorovo ishodišno pitanje glasi: Šta bi to moglo biti posrijedi unutar mreže praksi nacionalno-identitetskog diskursa kojim se proizvodi “(nacionalno) etnopolitičko tijelo”? U tu svrhu autor pristupa redeskripciji hegemonijskog diskursa koji je u temelju svekolikog etnopolitičkog postupanja na tragu sličnog Marxovog demaskiranja naslovljenog kao “tajne spekulativne konstrukcije” u njegovoj *Svetoj porodici*. Nacionalno-identitetski diskurs etnopolitike je, vidjet će se, spekulativna konstrukcija koja ima funkciju legitimacijske naracije sasvim određenog političkog ustroja, pa je kao takva ideološka konstrukcija. Ali ne samo to, ona je i ontološka s obzirom na to da uspostavlja bivstvujuće. Marxova kritička perspektiva pomoći će nam, sugerira autor, da demaskiramo kako ta spekulativna konstrukcija operira na spoznajno-teorijskom planu, da bismo poslije mogli razmotriti njezino operiranje i proizvođenje konkretnih posljedica na društvenom odnosno političkom planu.

Gljučne riječi: ideologija, ontologija, identitet, metafizika

Nacionalizam predstavlja važnu formu političkog subjektiviteta. S jedne strane on stvara jednakost ideološke prirode: opća ljudska prava i slobode i građanstvo, općenito priznanje *unutar* nacionalnog tijela. S druge strane ne-jednakost koju stvara ekonomske je prirode: nacija podrazumijeva političko-ekonomsko-kulturnu elitu, naciotvorni vladajući sloj, povlaštene artikulante naročitog kulturno-povijesnog kruga, jednog emitera ideologije koji je svoj partikularni interes, kako to Marx i Engels u *Njemačkoj ideologiji* kažu, uspio nametnuti kao opći, svenacionalni. Kada pak kažemo da je neka interesna grupa, klasa, zaista vladajuća unutar neke političke zajednice?

Samo onda, kako to sugerira Marx, ako su njeni uslovi postali uslovi cijelog društva – ako su uspješno nametnuti i održavaju se kao opći uslovi datog društva. Njeni uslovi postojanja izraženi su u zakonima, moralu, dominantnim diskurzivnim obrascima politike, kulture, nauke i medija. U ovoj “ideosferi” ti uslovi se sada u obliku hegemonijskog narativa i normi osamostaljuju spram realnosti, zadobijaju vlastitu unutrašnju koherenciju postajući s vremenom temeljem svekolike stvarnosti i njezinim oblikovateljem, ali i važnim medijem za rješavanje nagomilanih društvenih proturječnosti kako ne bi bile riješene na empirijskoj ravni. Za pripadnike vladajuće grupe njihova ideologija, sada kao osamostaljena sila, povratno djeluje na stvarnost na način njezine naturalizacije. U ovom tekstu će posebno biti razmotren mehanizam proizvodnje jednakosti u nacionalnom, identitetskom pripadanju koji pripada domeni spekulativnog, metafizičkog mišljenja. Identitetskoj naraciji nacionalnog grupstva, uostalom kao i svakog grupstva, moglo bi se pristupiti preko matematičkog pojma *skupa*. Kao fundamentalni pojam matematike “teorija skupova temelji se na intuitivnoj predodžbi cjeline sastavljene od elemenata. Pretpostavlja se da su elementi različiti te da postoji pravilo koje određuje je li element član skupa ili nije” (Opća nacionalna enciklopedija, 2007). S jedne strane izdvajamo intuitivno predočavanje – u slučaju etnopolitike – jedne identitetske cjeline, a s druge strane pretpostavku da postoji pravilo po kojem se određuje je li neki pojedinačni element član skupa, odnosno intuitivno predočenog grupstva, ili pak nije. Formulacije pravila članstva u zamišljenom skupu nacionalnoga grupstva poduzima uglavnom sloj organske inteligencije grupe, njezine akademske, kulturne i duhovne zajednice. Formulirano pravilo određenja članstva ovdje treba razumjeti kao racionalnu artikulaciju intuitivnog predočavanja grupstva koja, primjereno prosvjetiteljskom dobu, treba što je moguće jasnije steći formu znanstvene legitimacije. Formulirano pravilo proistječe iz izbora prikladne konceptualne sheme usmjerene k obavljanju posebnih zadataka ili zadovoljenju neke posebne svrhe. Uspješno odnosno uvjerljivo artikuliranje principa determinacije članstva bit će od presudnog značaja za razvoj etnopolitičkog diskursa najprije zbog toga što mu se povećavaju izgledi za očiglednost racionalnog konstrukta koji bi bio adekvatan intuitivnom predočavanju, odnosno onom neposredno osjećanom, naprosto “prirodnom”. Ta racionalistički elaborirana identitetska konstrukcija osigurava *naturalizaciju* svakog budućeg ideološkog konstrukta, omogućava mu da postane “govorom realnosti”, a ideološki govor je po definiciji “govor realnosti”.

Jedan od najstarijih načina racionalnog povezivanja, odnosno transcendiranja neposrednog, "prirodnog", jest metafizička spekulacija, pa u ovom slučaju etnopolitička ideološka konstrukcija počiva na svojevrsnoj spekulativnoj konstrukciji koju možemo nazvati *metafizikom etnonacionalnog identiteta*. Spekulacija dolazi od latinske riječi *speculari*, što znači: iz daljine promatrati. *Filozofski rječnik* Nakladnog zavoda Matice hrvatske definira ovaj pojam kao "teorijski način mišljenja koji se odriče i posve je odvojen od svakog mogućeg iskustva. Niti polazi od iskustvenih i stvarnih podataka niti ih nastoji objasniti. Spekulativno je mišljenje odvojeno od osjetilnosti i kreće se samo u nadempirijskoj sferi. Stvaralačko-konstruktivni, često intuitivni, a svagda posve apstraktni način mišljenja kojim se nastoje izvesti zajednički principi sveukupne zbilje i otkriti ono apsolutno, jer mu je predmet uglavnom metafizička tematika" (Filipović, ur., 1984). Primjereno ideološkom radu, spekulacija se tiče apstraktnog – često intuitivno-konstruktivističkog – rada, kojim se nastoje izvesti zajednički principi, pravila za određivanje skupa, samim time i reda onoga što postoji, bića, političke zbilje, zatim otkriti njezini strukturni elementi, supstancijaliteti na kojima ona počiva, u našem slučaju razna društvena grupstva. Metoda spekulacije, ako slijedimo Marxov primjer, sastoji se od postupka kojim apstrahiramo stvarne, konkretne, postojeće individue uronjene u svoju svakodnevnicu, vođene određujućim pravilom članstva u grupi koje ima izvor u intuitivnom predočavanju. U bosanskohercegovačkom i, šire, zapadnobalkanskom slučaju to su, naprimjer, vlastito ime, pripisana konfesionalnost i slično.

Apstrahiranjem čulnih različitosti individua dospijevamo do predodžbe naroda kao osnovnog modernog političkog subjekta. U ovoj fazi spekulacija se ne razlikuje od uobičajene logičke operacije apstrahiranja kao "misaonog procesa izdvajanja bitnih elemenata iz cjeline" (Opća nacionalna enciklopedija, 2007), odnosno "odvojiti nešto od nečega, ostaviti nešto po strani, ne obratiti pažnju na nešto" (Filipović, ur., 1984). To je ono što inače radimo sa svijetom nabacujući preko njega razne kognitivne sheme, supsumirajući svekoliko pojavno pod različite kategorije s ciljem ovladavanja, rukovanja njime i orijentiranja u njemu. Ali spekulacija se ne zaustavlja na tome. Njena sljedeća faza ogleđa se u tome da apstrahirani skup i njemu priključena *kategorija* počinje funkcionirati kao samostalno biće, zasebiti entitet koji se počinje zamišljati kao neka, izvan svog pojedinačnog živućeg, postojećeg elementa koji obuhvaća, postojeća suština. Kategorija nastala procesom

apstrakcije postaje u diskurzivnom polju samostalna i operativna *supstancija*, kao nešto što kao nepromjenljivo stoji za sebe, što je samo “nositelj svojstva, kao trajna bit svega opstojećeg” (Opća nacionalna enciklopedija, 2007), ili “ono postojano u odnosu na njegova promjenljiva stanja” (Filipović, ur., 1984), drugim riječima, *subjekt*, neovisni zbiljski bitak.

Upravo će Marx u *Bijedi filozofije* reći da “što se metafizičari više udaljavaju od predmeta, drže da im se tim više približavaju i u njih prodiru”, kao i da “kad dosljedno apstrahiramo od svakog subjekta, od svih njegovih tobožnjih akcidencija, živih ili neživih, ljudi ili stvari, onda smo u pravu da kažemo da u krajnjoj apstrakciji, kao supstanca preostaju još samo logičke kategorije” (Marx, 1976: 84). Daljnjom diskurzivnom upotrebom supstancijalističke kategorije naroda proizlazi kako za ovog ili onog konkretnog člana skupa, grupnosti, nije bitna njegova ili njena konkretna egzistencijalna dimenzija, to da je on ili ona konkretno čulno, opažljivo biće sa svojim interesima i potrebama, već se njegova ili njezina suština nalazi u članstvu unutar datog skupa, cjelini čiji je on ili ona sastavni dio.¹ Ova metafizička platforma izuzetno je važna za konkretnu sferu političkog, odnosno njezino funkcioniranje kao etnopolitike. Samo iz nje može biti razumljivo čuđenje etnopolitičkog establišmenta po izbijanju protesta u BiH u februaru 2014. zašto se članovi skupa sada bune, “od kuda dolaze ti ljudi?”, iz kakvih to brloga zavijaju o nekim egzistencijalnim problemima kada su te egzistencijalne akcidencije uistinu irelevantne, nesuštinske, ne nalaze se u opisu pojma narod. Ta subverzija mogla se u očima organske inteligencije date etnopolitike objasniti samo *teorijama zavjere*, odnosno daljnjim predočavanjem skrivenih subjekata koji odnekud iz daljine povlače konce i manipuliraju

¹ U *Svetoj porodici* Engels i Marx ovako opisuju *tajnu filozofske spekulacije*: “Kad od stvarnih jabuka, krušaka, jagoda, badema stvorim sebi opštu predstavu ‘*plod*’, kad dalje idem i *uobrazim* da moja od stvarnih plodova dobijena apstraktna predstava ‘*plod uopšte*’ jeste neka izvan mene postojeća suština, čak *istinska* suština kruške, jabuke itd., onda oglašujem – *spekulativno* izraženo – ‘*plod*’ za ‘*supstanciju*’ kruške, jabuke, badema itd., kažem, dakle, da je za krušku nebitno da je kruška, da je za jabuku nebitno da je jabuka. Bitno na ovim stvarima nije njihovo stvarno čulno opažljivo konkretno biće, već suština koju sam od njih apstrahovao i njima podmetnuo, suština moje predstave, ‘*plod*’. Oglašujem onda jabuku, krušku, badem za čiste načine postojanja, za *moduse* ‘*ploda*’. Moj konačni, čulima potpomognuti razum *razlikuje* svakako jabuku od kruške, i krušku od badema, ali moj spekulativni um oglašuje ovu čulnu različnost za nebitnu i ravnodušnu. On vidi u jabuci *isto* što i u krušci, a u krušci *isto* što i u bademu, to će reći ‘*plod*’. Pojedinačni stvarni plodovi, čija istinska suština jeste ‘*supstancija*’, ‘*plod*’” (Engels-Marx, 1964: 65).

članovima skupa. Upravo tako, “manipulirati” je ključni glagol. Članovima skupa koji su već spekulativno određeni može se tek samo manipulirati, jer njihov autentičan izražaj može samo da proistječe iz određujućeg principa skupa, pa zabludjelost ili izmanipuliranost može samo uslijediti ako se zamagli vlastita bit. Tako naprosto funkcionira spekulativni um.

Spekulativni skok sastoji se sada u tome da konkretni, egzistirajući, čulni pojedinac postaje razumljen – čitaj “legitimiran” – samo kao modus ili manifestacija suštine, supstancijaliteta, kategorije naroda. Da bi to postigao, spekulativni um čulne specifičnosti proglašava za akcidencije, irelevantnim, pa u konkretnom pojedincu-članu vidi isto što i u drugom konkretnom pojedincu-članu i tako dalje. Međutim, spekulacija ne zastaje na ovoj fazi – ipak moramo reći – apstraktne golotinje. Ovdje nam može promaći ono, po mom sudu, najvažnije u procesu metafizičke spekulacije. Metafizička spekulacija nacionalnog identiteta baš zato što je *speculari*, gledanje iz daljine u pravom smislu, mora se u tom svom udaljavanju zaustaviti na “tačno određenom mjestu”, mjestu koje određuje pravilo obično u jedinstvu s intuitivnim predočavanjem, inače bi spekulacija ostala apstrakcijom i vodila dalje od naroda ka, recimo, čovječanstvu. Dakle, do određenog mjesta čulne razlike su nevažne, da bi, naprimjer, od tog mjesta postale izuzetno, čak i presudno važne. Blommaert i Verschuereen taj princip po kojemu se formira skup, tačno određenog mjesta udaljavanja koje konstituira grupu, opisuju kao “fundamentalni paradoks nacionalizma”. Autori kažu o tome sljedeće: “Tako utemeljen u opažanju ‘postojećih’ razlika, jednom kada se definira odvojeni entitet, nacionalizam postaje nesposoban priznati legitimitet bilo kakvog grupnog identiteta na manjoj ili većoj osnovi” (Blommaert i Verschuereen, 1998: 198). To znači da ovaj proces udaljavanja-apstrahiranja, svrstavanja u skupove prema određenim pravilima, onda nije neki – kako se obično želi prikazati – nepristrasni, nezainteresirani misaoni proces, a još manje preslika nekakvog stvarnog stanja, već je vođen sasvim *određenim svrhama* koje određuju distancu udaljavanja i intenzitet stapanja čulnih različitosti nakon čije finalizacije više nema razlikovanja, razdaljivanja, apstrahiranja, a spekulacija se pokreće u povratnom smjeru. Svrhe na osnovu kojih se formuliraju pravila određivanja skupa obično su djelatne naravi, odnosno odgovaraju na pitanje šta s nekom apstraktnom kategorijom želimo postići – u slučaju nacionalno-identitetskog diskursa etnopolitike, naprimjer postići političku kontrolu, predvidljivost u sferi javnog, disciplinirati. Kategoriju naroda svuda određuju konkretne političke svrhe čiji je

cilj upravljanje određenom političkom zajednicom. Ta svrha će definirati pravilo koje određuje zamišljeni skup političke zajednice. Time otvaramo novu – povratnu – dimenziju spekulacije.

Do sada, spekulativno transcendiranje čulnosti bilo je jednosmjerno – udaljavalo se od čulnog konstituirajući se u svojoj samostalnoj supstancijalnosti. Ako bi se samo na tome zadržali, sraz s čulnim doveo bi do konačnog razmimoilaženja s osjećanim, neposrednim, intuitivno predočenim. Spekulacija bi ostala neuvjerljiva apstrakcija. Potrebna je neka uvjerljiva perspektiva koja bi spekulaciju odjenula u čulno, opipljivo, realistično ruho. Ona mora ponuditi uvjerljiv odgovor na pitanje zbunjujuće čulne odnosno egzistencijalne raznolikosti. Ako su ovaj i onaj pojedinac uistinu članovi istog skupa, odnosno ako suštinski jesu samo kao manifestacije istog supstancijaliteta, kako onda da se taj jedan, jedinstveni supstancijalitet prikazuje čas kao ovaj, čas kao onaj različiti pojedinac – jednom kao, recimo, bijednik na rubu egzistencije, drugi put kao uspješni “kontroverzni” poduzetnik, ili čas kao ova, čas kao ona interesna grupa? Otkuda ta zbunjujuća empirijska, na momente međusobno nespojiva raznovrsnost koja na prvi pogled sama sebi proturječi u svom supstancijalitetu? Spekulacija nam odgovara kako je ta raznovrsnost suštinski samo *privid*². Ona nam hoće reći kako nemamo pravu perspektivu, odnosno da se nismo dovoljno udaljili, ili da smo pak u udaljavanju otišli predaleko. Razlike između nas pripadnika jednog narodnog skupa u imovini, inteligenciji, talentima, kreativnosti, djelovanjima, običajima, dijalektima i interesnom grupiranju su akcidencije, dakle nesusštinske, irelevantne, zapravo one su *privid* ponad kojega stoji naša suštinska istost, naše nacionalno jedinstvo, ustvari naša jednakost u pripadanju, u grupnom članstvu. Prema Marxu, *privid* raznolikosti dolazi otuda, a to će nam potvrditi i svaki iskreni nacionalni ideolog, što narod kao supstancija nije nipošto neka mrtva, nepokretna, već dinamična i živa suština, koja upravo postoji na način svog beskonačnog unutarnjeg diferenciranja, na način pluraliteta formi svojih manifestacija. Različiti čulni članovi samo su razne životne manifestacije jednog te istog supstancijaliteta – naroda.

Istina zbunjujućih empirijskih manifestacija je u tome da je, ustvari, supstancijalitet naroda taj koji ozbiljuje sebe čas kao ovakav, čas kao onakav

² “Ali jabuke, kruške, bademi i suvo grožđe... jesu samo još *prividne* jabuke, *prividne* kruške, *prividni* bademi i *prividno* suvo grožđe, jer oni su životni momenti ‘ploda’, tog *apstraktnog razumskog bića*” (Engels-Marx, 1964: 67).

različiti pojedinac – član ili interesna grupa, partija. Ta na prvi pogled zastrašujuća raznolikost onda za spekulativni um nije ništa drugo do životni unutarnji proces samorazlikovanja naroda kao takvog, diverzitet njegovih manifestacija, manifestacija jedne te iste suštine. To znači, zaključuje metafizička spekulacija, da narod nipošto nije neka prazna apstrakcija, već naprotiv, živa cjelokupnost svojih pojedinačnih članova koji su njegovi različiti životni momenti.³ Ovim je utemeljiteljska nacionalno-identitetska zadaća metafizičke spekulacije završena. Ponovo se na ovaj način došlo do realnosti, do stvarnih, čulnih, konkretnih ljudi svakodnevnice, ali sada s nekom dodatnom duhovnom, simboličkom prtljagom. Nije to tek neka gola empirija, već zgotovljeni kontekst koji *daje* smisla, odnosno smješta članove skupa na njihovo mjesto. Na ovako postavljenu metastrukturu sada se mogu nabacivati slojevi artikulacije duhovne supstancijalnosti oko kojih, da se razumijemo, može biti rasprava i različitih perspektiva interpretacije: vjera, književnost, historija, naš jezik i slično. U ovoj povratnoj fazi spekulacija postaje preskriptivna određujući kao govor realnosti poziciju člana koju zauzima u društvu, njegov ili njezin horizont razumijevanja te pozicije, što odgovara Gramscijevom pojmu ideologije. Ona se prepoznaje kao govor realnosti jer je govor suštine (ideologija). Određenje pozicije člana u zajednici postalo je samorazumljivo ako se članovi razumijevaju kao raznolike inkarnacije jednog te istog narodnog supstancijaliteta. Budući da suština pojedinca počiva u njegovom supstancijalnom narodnom pripadanju identitetskom skupu, taj supstancijalitet postaje onaj pravi subjekt političkog koji nešto hoće, odlučuje, ima svoju volju koju u pragmatično-političkoj ravni artikuliraju izabrani narodni predstavnici koji se u Bosni i Hercegovini shvaćaju kao skrbnici *vitalnog nacionalnog interesa*, čuvari suštine, odnosno, gnoseološki gledano, skrbnici ili čuvari kategorije naroda. Ta artikulacija narodne volje onda nije ništa drugo do ideologija kojom se metafizička spekulacija vraća u sferu čulnosti i zdravog razuma kao povlašteni govor realnosti. U realnost spekulacija se vraća kao “dogma homogenizma”:

Shvaćanje društva u kojem se razlike razumijevaju kao prijeteće i centrifugalne i po kojem je “najbolje” društvo ono koje ne sadrži međugrupne razlike. Drugim riječima, idealni model društva je monojezički, monoetnički,

³ Marx i Engels kažu: “Otuda se vrednost profanih plodova i *ne* sastoji *više* u njihovim *prirodnim* svojstvima nego u njihovom *spekulativnom* svojstvu, kojim oni zauzimaju određeno mesto u životnom procesu ‘apsolutnoga ploda’” (Engels-Marx, 1964: 68).

monoreligijski, monoideološki. Nacionalizam, shvaćen kao borba za očuvanje grupa što je moguće “čišćim” i homogenim, smatra se pozitivnim stavom unutar dogme homogenizma. Plurietnička ili plurijezička društva shvaćaju se kao društva sklona problemima jer podrazumijevaju forme državne organizacije nasuprot “prirodnim” karakteristikama narodnog grupiranja (Blommaert i Verschueren, 1998: 195).

Na ovaj način spekulacija biva potpuno naturalizirana. Postaje govor same realnosti. Taj “realistični”, “osjećani” govor nipošto nije kao govor *antirealista* (u bosanskohercegovačkom slučaju: anacionalista, građanskih liberala, sekularista, ljevičara itd.), koji je *obična* vještačka konstrukcija; on je, naprotiv, “govor činjenica” narodnog supstancijaliteta, govor koji počiva na prirodnom uvidu, koji, na kraju, odgovara intuitivnom predočavanju. Njegov rezultat je “shvaćanje grupa zdravo za gotovo” kao “diskretnih, oštro diferenciranih, interno homogeniziranih i izvanjski ograničenih grupa kao osnovnih konstituensi društvenog života, glavnih protagonista društvenih konflikata i fundamentalnih jedinica socijalne analize” (Brubaker, 2002: 164). Takav supstancijalistički diskurs već unaprijed podrazumijeva “grupe kao stvarne, supstancijalne stvari-u-svijetu” (Brubaker, 2002: 164), kao “prirodne vrste” (*natural kinds*). Američki jezički filozof W. Van Orman Quine rekao je *there is no matter of a fact* – nema činjeničnog stanja stvari. Izuzev onog metafizičko-spekulativnog, nema ovdje nikakvog neumoljivog činjeničnog stanja stvari koje bi potvrdilo *naturalizirajuću imaginaciju* “realista” na temelju koje bi trebali uslijediti bjelodani, neoborivi zaključci. Ustvrditi takvu vrstu “prirodnosti” podrazumijevalo bi prethodno nespekulativni odgovor na svrhe zbog kojih poduzimamo proces apstrahiranja, to jest mehanizme grupiranja ili sličnosti, ili tačno mjesto udaljavanja, što znači, otkrio bi nam *tajne jedne naročite proizvodnje nacionalnog tijela*, ili pak, na deskriptivnom nivou, ono što ljudi rade kada kažu da postupaju u etničkom smislu. Teško da bismo se u tome primakli iole plauzibilnijem odgovoru na pitanje na šta tačno referiramo kad kažemo narod. Jedino što smisljeno u tome slučaju možemo uraditi jeste “analizirati organizacijski i diskurzivni život kategorija – procese kroz koje ove postaju institucionalizirane i ušančene u administrativne rutine” (Brubaker, 2002: 169).

Govoriti o etnicitetu kao društvenoj kategoriji ne odnosi se na govor o činjenicama, već prije o procedurama opravdanja stavova ili tvrdnji o činjenicama, ili, još preciznije, tvrdnji koje proizvode činjenično stanje stvari, odnosno stanje stvari koje uobičajamo nazivati činjeničnim zbog

njihove unutarnje koherentnosti. Dakle, govorimo tada o kognitivnim shemama pomoću kojih razumijevamo – što znači – konstruiramo i oblikujemo stvarnost vođeni određenim svrhama. Kada u argumentiranju kažemo da se pozivamo na činjenice, mi se ustvari pozivamo na stavove koji su zadovoljili test legitimacije, odnosno na stavove koji su u svjetlu tih vladajućih standarda “prošli” kao činjenicama potkrijepljeni stavovi. Argumentirano potkrepljivanje je sastavni dio naše izuzetno važne djelatnosti “davanja razloga koje je i samo društvena praksa koja se odvija unutar određene forme ‘društvenog prostora’ koji ‘dozvoljava’ jednu vrstu zaključaka, a ‘ne dozvoljava’ druge” (Pinkard, 2005: 8). U jednom takvom kontekstu, sugerira Rogers Brubaker (2004: 65), “etnicitet u fundamentalnom smislu nije stvar *u* svijetu, već *perspektiva svijeta*”. U bosansko-hercegovačkom slučaju to je ideološka perspektiva. Ta društvena praksa koja autorizira, koja proizvodi nacionalno tijelo ima svoga subjekta koji se obično nalazi skriven iza naroda, a koji je povlaštenu govornik, dapače, emiter povlaštenih diskurzivnih praksi, skriveni autor kognitivnih shema koje zabacuje u more realnosti i, na kraju, kojima oblikuje političku zajednicu ili zajednice u Bosni i Hercegovini.

Međutim, priča o metafizici nacionalnog identiteta ovime je samo polovično ispričana. Nedostaje subjekt ili skriveni autor kognitivnih shema, marljivi proizvođač ideološkog vokabulara kojim se proizvodi data stvarnost. To mora biti hegemonijski sloj ili vladajuća kulturna, politička i ekonomska klasa, koja svakodnevno emitira povlaštene interpretativne obrasce usmjerene, kako Lukacs kaže, na “apologiju postojećeg poretka”, na “utvrđivanje njegove nepromjenljivosti”. Taj vladajući ideološki konstrukt “mora povišni proces ili potpuno ukinuti ili organizacione oblike sadašnjice shvatiti kao vječne prirodne zakone” (Lukacs, 1970: 107). Upravo ova intencija, čini se, nalazi se u temelju svih “krajeva povijesti” današnjih liberalnih demokratija. Naturaliziranje postojećeg poretka kao jedino mogućeg, uz dozvolu periodične kritike nekih efemernih pojava s ciljem njegovog popravka, ni na koji način neće dovesti u pitanje samog sebe. U nerazvijenim kapitalističkim državama i “neliberalnim demokratijama” (Zakaria, 2003) kao što je Bosna i Hercegovina i njezino neposredno susjedstvo proces naturaliziranja ima tendenciju da, kako kaže Lukacs, povijest tretira kao “jedno bezumno vladanje slijepih sila koje se utjelovljuju najviše u ‘narodnim duhovima’ ili ‘velikim ljudima’. Ona se može samo estetički organizirati kao neka vrsta umjetničkog djela” (Lukacs, 1970: 108). Stoga, u Bosni i Hercegovini i

njezinom okruženju pričamo o književnicima, disidentima – očevima nacije koji ponajbolje utjelovljuju duh i biće naroda, artikuliraju njegovo bilo, svjedoci su njegove kosmičke tragike, neshvaćenosti, nedovršenosti i slično. Obje verzije buržujске, nacionalne klasne svijesti, i ona liberalnodemokratska, koja govori o kraju povijesti, i neliberalnodemokratska, koja nije ništa drugo nego vulgarni etnonacionalizam, imaju istu ideološku funkciju: naturalizirati dati poredak moći i privilegija vladajuće manjine, odnosno nemoći i deprivilegiranosti ogromne većine unutar jednog društva.

Upravo u tome procesu naturaliziranja, koliko god on zna biti efikasno oruđe dominacije, krije se i slaba tačka date konstelacije moći jer je on, kao prvo, naracija manjine, jednog dijela društva, a ne društva kao “konkretnog totaliteta” (Lukacs), a kao drugo, bitno je nepovijestan ili bolje reći protupovijestan. Što se tiče nepovijesnosti, kritika postojećeg koja se zaustavlja na izdvojenom momentu, odnosno na, kako bi Lukacs rekao, krutom suprotstavljanju istinitog i lažnog kao kritike ovog ili onog poteza vlade, ili u bosanskohercegovačkom slučaju kritike etnonacionalizama kojima se samo suprotstavljaju univerzalni ili liberalnodemokratski principi, bez uvida u širi povijesni totalitet, osobito u uslove pod kojima je takva ugnjetavačka konstelacija moguća i djelatna, a to su neizbježno uslovi kapitalističke transformacije društva – ostat će neefikasna, akademska, kratkoročna, ograničena jer se zaustavlja na suprotnom polu, antitezi – drugobitku – koja će sama biti neuvjerljiva, odnosno past će na testu osjećane stvarnosti koja je već u posjedu vladajuće ideologije. Šta bi pak s druge strane mogla biti naracija većine, odnosno naracija koja bi mogla proistjecati iz odnosa prema društvu kao cjelini? To pitanje naravno nadilazi problematiku ovoga teksta, ali pokušat ću barem naznačiti mogući odgovor. Kontekst unutar kojega bi se mogla pojaviti takva naracija svakako bi se odnosio na “one misli, osjećaje itd. koje bi ljudi imali u određenoj životnoj situaciji kada bi bili sposobni da potpuno shvate tu situaciju i interese koji iz nje proizlaze kako s obzirom na neposredno djelovanje tako i na – ovim interesima primjerenu – izgradnju cijelog društva; dakle misli koje su primjerene svom objektivnom položaju” (Lukacs, 1970: 111), a taj položaj je ugnjetenost, deprivilegiranost, marginaliziranost, potlačenost. To bi bila naracija, odnosno artikulacija izvornog, *grassroots* zajedništva koje presijeca najširi pluralitet mnoštva. Njegove svakodnevne bezbrojne interakcije, prakse saradnje, koordinacije, uslužnosti koje čine cjelinu i tkaju niti društvenosti mogle bi kroz svoje stalno ponavljanje i pravovaljanu intervenciju slobodne inteligencije dovesti do pojave

svijesti o njoj koja bi sa svoje strane mogla postati podlogom političkog subjektiviteta – tvorca, proizvođača povijesti. Ta svijest bila bi s jedne strane tačna svijest jer polazi od neposrednog iskustva saradnje i interakcija, bila bi *subjektivno* opravdana (čuvstvena, osjećana), a istovremeno, kako objašnjava Lukacs, i “nešto što *objektivno* ide mimo biti društvenog razvitka, što taj razvitak ne pogađa i ne izražava, dakle kao ‘kriva svijest’” (Lukacs, 1970: 110), naime išla bi mimo razvitka kapitalistički (klasno) vođene nacionalne državotvornosti i dovela time do “krive svijesti” spram naturaliziranog hegemonijskog poretka.

Ako pogledamo cijeli europski kontinent danas, možda bismo mogli zaključiti da je taj jaz na pomolu, jer dominantna ideologija više, kako bi rekao Gramsci, nije u stanju da određuje poziciju subjekta koju zauzima u društvu na jedan neupitan način. S druge strane, ostaje *common* (*zajedničko*), ta čista proizvodnja društvenosti koja je sve manje u doseg u naloga i kodificiranja ideologije, jedan naročit “višak vrijednosti” koji izmiče takvoj aproprijaciji. Ideologija je, vidjeli smo, također jedna vrsta proizvodnje društvenosti, ali hegemonijske naravi jer replicira odnose podređenosti i nadređenosti, odnosno reproducira naročiti poredak moći. Njezin rečenični repertoar je utvrđen, katalogiziran, kao uostalom i katalog predvidivog djelovanja putem kojega se poredak reproducira. I *zajedničko* i ideologija kroz svoje stalno ponavljanje proizvode, to jest reproduciraju postojeći poredak, ali zajedničko, za razliku od ideologije, kao proizvodnja novih rečenica, konteksta, perspektiva, djelovanja i postupaka predstavlja rezervoar emancipacije i krajnju odnošajnu mogućnost ideologije kao njezinog samoukinuća. Ono neugodno podsjeća ideologiju na njezine “korijene”, na vrijeme kada je ona sama bila jedna među drugim perspektivama u razumijevanju zajedničkog. Dimenzija zajedničkog, totaliteta, cjeline predstavlja slijepu tačku ideologije s obzirom na to da ova nikada neće biti u stanju zbog svoga naročitog ustrojstva isključujuće hegemonije ostvariti svoja obećanja (kraja povijesti, nacionalnog oslobođenja i slično) i tako će se raspasti unutar vlastitih parametara, ciljeva koje je sama sebi postavila. Ako je *common* suma svega što se proizvodi neovisno o ideološkoj hegemoniji i njoj nasuprot, nešto što se opire ideološkom apropiriranju, nije li on istovremeno i otvoreni prostor za nove forme političke subjektivizacije, za nove forme političke kompozicije za proizvodnju zajednice? Zar ne bismo razložno mogli očekivati da se ovoj sveuvezujućoj hegemoniji u krizi suprotstavi nešto kao sveuvezujući otpor?

Literatura

- Blommaert, J. and Verschueren, J. (1998). "The Role of Language in European Nationalist Ideologies". U *Language Ideologies: Practice and Theory*, Schieffelin, Bambi B., Woodard, Kathryn Ann, Kroskrity, Paul V. New York: Oxford University Press. 189-210.
- Brubaker, R. (2004). *Ethnicity Without Groups*. Cambridge, Mass., London: Harvard University Press.
- Brubaker, R. (2002). "Ethnicity Without Groups", *Arch. Europ. Sociol.* XLIII, 2; 163-189.
- Engels, F., Marx, K. (1964). *Sveta porodica*. Beograd: Kultura.
- Filozofijski rječnik*. (1984). Vladimir Filipović, red. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Lukacs, G. (1970). *Povijest i klasna svijest*. Zagreb: Naprijed.
- Marx, K. (1976). *Bijeda filozofije*. Sarajevo: Svjetlost.
- Opća i nacionalna enciklopedija*. (2007). Sv. 18. Zagreb: Pro Leksis, Večernji list.

Metaphysics of national identity.

World-building in the national identity discourse of ethno-politics

The author's ultimate question is: What is it in the matrix of national identity discourse practices that produces the '(national) ethno-political body'? To this end, the author proceeds to re-describe the hegemonistic discourse which sits at the root of universal ethno-political action, following in the footsteps of Marx's similar unmasking he called "the mystery of speculative construction" in *The Holy Family*. The national identity discourse of ethno-politics will be shown to be a speculative construction serving as a legitimising narrative for a highly specific political arrangement and, as such, an ideological construct. But not only that, it is also ontological because it establishes the existing. Marx's critical perspective will help us, the author suggests, to unmask how this speculative construction operates on a cognitive theory plane and allow us to later consider its operation and production of specific consequences on the social and political plane.

Pozdravne formule u elektroničkoj pošti hrvatskih i talijanskih studenata: komunikacija student – profesor

ANA PAVLIĆ

PathCon Laboratories EU

LUCIA MIŠKULIN SALETOVIĆ

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

DANIJEL LABAŠ

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

Tema ovoga rada su pozdravne formule koje hrvatski i talijanski studenti koriste u elektroničkim porukama koje šalju profesorima. Ciljevi su utvrditi (1) pozdravne formule kojima se hrvatski studenti služe prilikom pisanja formalnih elektroničkih poruka, (2) pozdravne formule kojima se talijanski studenti služe prilikom pisanja formalnih elektroničkih poruka, i (3) utječe li i na koji način kulturološka pozadina studenata na pozdravne formule koje koriste u formalnim elektroničkim porukama. Utvrđeno je da odabir pozdravnih formula još uvijek nije ustaljen te da je prisutan proces hibridizacije, odnosno kombiniranja jezičnih značajki svojstvenih govoru i pismu. Dobiveni rezultati ukazuju kako nije moguće uopćeno govoriti o pozdravnim formulama u elektroničkoj komunikaciji, već kako je njihov odabir uvjetovan i drugim čimbenicima.

Cljučne riječi: pozdravne formule, elektronička pošta, hrvatski jezik, talijanski jezik, kulturološka pozadina

Uvod

Mobilna telefonija, osobna računala i internet te čitav niz mogućnosti koje pružaju utjecali su a i dalje kontinuirano utječu na međuljudske komunikacijske procese. S jedne strane riječ je o novim načinima interakcije koji se značajno razlikuju od tradicionalnog načina komuniciranja licem u lice,

a s druge strane o promjeni postojećeg odnosa između subjekta i informacijskih tehnologija (Labaš, 2009: 7). Upravo su novi načini interakcije koji se razlikuju od tradicionalnih predmet interesa ovoga rada. Naglasak je na pozdravnim formulama, odnosno pozdravima i odzdravima koji se rabe u elektroničkim porukama. Često se mogu čuti i pročitati kritike ponajprije jezikoslovaca kako novi mediji zapravo zamjetno osiromašuju jezičnu i govornu kulturu. Vulić (2009: 114) navodi kako elektronička pisma danas sve češće započinju bez pozdrava i završavaju bez odzdrava pa čak i bez potpisa te da brzina izmjene elektroničkih pisama uvjetuje sve očiglednije odumiranje uljudbenih navika i bontona pri korespondenciji.

Polazeći od osnovnih postavki sociolingvistike kako na način komunikacije utječu sudionici u komunikaciji, njihov međusobni odnos, njihove sociodemografske karakteristike, njihova kulturološka pozadina te svrha komunikacije, u radu se analiziraju pozdravne formule koje hrvatski i talijanski studenti koriste u elektroničkim porukama koje šalju profesorima. Odabrane su upravo pozdravne formule jer ne postoje jasna niti do kraja uvriježena pravila na koji način oslovljavati sugovornika u komunikaciji elektroničkom poštom.

Ciljevi istraživanja i rada su utvrditi (1) pozdravne formule kojima se hrvatski studenti služe prilikom pisanja formalnih elektroničkih poruka, (2) pozdravne formule kojima se talijanski studenti služe prilikom pisanja formalnih elektroničkih poruka, te utvrditi (3) utječe li i na koji način kulturološka pozadina studenata na pozdravne formule koje koriste u formalnim elektroničkim porukama.

Teorijski okvir

Wajnryb (2008: 153) jezik uspoređuje s ruskom lutkom (babuškom ili matrhoškom) – što se dublje ulazi u jezik, sve je više njegovih minijturnih replika. Ako bi jezik bio najveća ruska lutka, unutar nje nalazio bi se engleski jezik, a unutar njega regionalni dijalekti (npr. australski engleski). Ulazeći dublje, mogu se pronaći različite vrste govora obilježene socioekonomskom klasom, rodom, podrijetlom i sl. Nadalje, prema Wajnryb (2008: 153) svaka je vrsta govora koja se nalazi dublje u “jezičnoj babuški” obilježena vlastitim podsustavom jezičnih kodova, odnosno posebnom kombinacijom okolnosti: mjesto (gdje), ljudi (tko), tema (što) i način (radi li se, primjerice, o govornom ili pisanom jeziku).

Metafora ruske lutke može se primijeniti na bilo koji jezik. Za potrebe ovoga rada naglasak je stavljen na hrvatski i talijanski jezik i njihove pod-sustave. Proučava se jezik koji koriste hrvatski i talijanski studenti, no ne u njegovom najširem smislu. Ulazi se dublje u rusku lutku hrvatskog i talijanskog te se unutar hrvatskog i talijanskog proučava jezik koji rabi određena skupina ljudi (studenti), na određenom mjestu ili mjestima (gdje god imaju pristup elektroničkoj pošti), na određeni način (jezik u tekstualnom obliku) i s okvirno određenom temom (teme su uglavnom vezane uz studij).

O pozdravima se rijetko razmišlja budući da tvore integralni dio svakodnevice, međutim Bowe i Martin (2007: 61) ističu da pozdravi mogu biti izrazito kompleksni te kulturno varijabilni. Upravo se iz uvodnih i završnih dijelova susreta, razgovora i pisama može proučavati uspostava društvenih veza i drugih društvenih poslova u konstrukciji društva (Duranti, 1992, citirano kod Keating i Egbert, 2004: 184). Bowe i Martin (2007: 68) navode da socijalne veze i obilježja konteksta u određenoj mjeri utječu na izbor oblika pozdrava te određuju razinu formalnosti odnosno neformalnosti. Stoga su kontekst i vrsta odnosa između pošiljatelja i primatelja uzeti u obzir kao važni čimbenici u analizi elektroničkih poruka talijanskih i hrvatskih studenata.

Prilikom susreta govornik hrvatskog jezika će sugovornika pozdraviti koristeći neki od sljedećih izraza: *Bog!*, *Bok!*, *Zdravo!*, *Živio!*, *Dobar dan!*, *Bog daj!*, *Vozdra!* Dok su pozdravi poput *Dobar dan!* ili *Zdravo!* prikladni u formalnijim situacijama, pozdravi *Bok!* ili *Vozdra!* tipično se koriste u neformalnim ili veoma neformalnim situacijama. Nakon pozdrava uobičajeno slijedi još barem jedna govorna razmjena, najčešće u obliku upita o zdravlju (*Kako ste? / Kako si?*) te o članovima obitelji (*Kako su tvoji?*), pitanja o aktivnostima (*Šta ima?*) te komentara o tome koliko je vremena prošlo od prethodnog susreta (*Nisam te vidio/vidjela sto godina!*).

U talijanskom se jeziku kao pozdravi rabe *Buon giorno!*, *Ciao!*, *Salve!*, *Ciao bella!* i dr. *Ciao* je uobičajen za mlađu populaciju te se na taj način pozdravljaju bliski prijatelji, dok se nepoznatim osobama upućuje pozdrav *Buon giorno* (ili *Buona sera*, ovisno o dobu dana kada je pozdrav upućen). Međutim, kada se govori o talijanskoj kulturi pozdravljanja, nemoguće je ne spomenuti upotrebu gesti te cjelokupnu neverbalnu komunikaciju. Talijanski pozdravi ne zaustavljaju se samo na verbalnom izričaju; posebice prilikom susreta poznanika i prijatelja neizostavnu ulogu igraju poljupci i zagrljaji. Iako ni za mnoge druge kulture nije neobično da članovi obitelji,

rodbina i bliski prijatelji izmjenjuju zagrljaje i poljupce prilikom susreta, učestala je praksa među Talijanima (posebice među mladima) da već prilikom drugog susreta s nekom osobom govorni pozdrav poprate poljupci ili zagrljaj. Nakon navedenih pozdravnih izraza slijedi pitanje *Kako ste?* (*Come sta?*) odnosno *Kako si?* koje dolazi u raznim neformalnim varijantama poput *Come stai?*, *Come va?*, *Tutto bene?*

Upoznatost s načinom kako Talijani i Hrvati pozdravljaju sugovornike prilikom susreta u realnom okruženju tvori temelj za pretpostavke o načinima na koje Talijani i Hrvati upućuju pozdrave prilikom slanja elektroničkih poruka. Važno je, međutim, prilikom analize pozdrava u pisanom obliku u obzir uzeti kontekst te druga obilježja elektroničke pošte osim obilježja koja ju čine bliskom govoru.

Oblik elektroničke komunikacije koji je prvi naišao na široku primjenu jest elektronička pošta (Biber i Conrad, 2009: 177), a broj korisnika elektroničke pošte u stalnom je porastu.¹ Fiorentino (2013: 10) ističe kako jezik koji se koristi na webu, pogotovo u tekstualnim vrstama koje su podložne razmjeni poruka između više pošiljatelja i primatelja, poput *chatova*, *blogova*, društvenih mreža te e-poruka, sadrži obilježja koja su rezultat hibridizacije govora i pisma. Spajanje govornog i pisanog jezika, naglašava Fiorentino (2004: 12), jedan je od najvidljivijih učinaka utjecaja medija na elektronički jezik. Na strukturu tekstova proizvedenih *online*, posebice kada se radi o tekstovima koje obilježava interaktivnost, kao npr. na *chatu* ili društvenim mrežama poput Facebooka ili Twittera, utječe sinkroni i potencijalno dijaloški način produkcije spojen s brzinom prijenosa informacija. Brzina, svojstvo dijaloga i interaktivnost u proizvodnji tekstova na internetu, ističe Fiorentino (2013: 10), glavni su čimbenici koji uzrokuju da se korisnik (više ili manje svjesno) orijentira i prilagodi na lingvističke i tekstualne oblike koji su uglavnom neplanirani i bliži govoru nego tekstualnoj komunikaciji. Način produkcije jezika koji Fiorentino naziva "talijanski s virtualnih trgova" (2013: 14) stvara jezik dijaloškog karaktera koji nije uobičajen za tradicionalno pismo te jezik koji veoma ovisi o kontekstu.

Uz još uvijek aktualan katalog tekstualnosti (De Beaugrande i Dressler, 1981: 50-215) koji obuhvaća konstitutivne i regulativne kriterije, u literaturi

¹ Prema izvješću tvrtke The Radicati Group više od jedne trećine svjetske populacije koristit će e-mail do kraja 2019. godine (The Radicati Group, 2015).

(Jakobs, 2008: 261-263) posebice se naglašava kriterij kulturalnosti teksta, odnosno tekstnih vrsta, što znači da su svaki tekst i svaka tekstna vrsta, između ostaloga, odraz i rezultat kulture i društva u kojem su nastali. Janich (2010: 284) ističe kako su za uspješnu komunikaciju, uz ovladavanje vokabularom i gramatikom pojedinoga jezika, izrazito važni poznavanje kulturološki uvjetovanih razlika u značenjskim konceptima i konvencijama za vođenje razgovora i produkciju tekstova.

Korpus i metodologija istraživanja

Korpus istraživanja čini 215 elektroničkih poruka studenata preddiplomskih i diplomskih studija Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu te studenata Sveučilišta Università degli studi di Perugia. Struktura istraživačkog korpusa prikazana je u Tabeli 1.

Tabela 1. *Struktura istraživačkog korpusa*

broj studenata	broj elektroničkih poruka
13 hrvatskih studenata	71
23 talijanska studenta	144
	ukupni broj elektroničkih poruka (N = 215)

Od 13 hrvatskih studenata prikupljena je 71 elektronička poruka koju su studenti poslali profesorima, a od 23 talijanska studenta prikupljeno je 144 elektroničkih poruka koje su studenti poslali profesorima. Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku, a razlika u broju prikupljenih poruka može imati utjecaj na rezultate analize i zaključna razmatranja.

Pozdravne formule uključuju početne pozdravne formule (pozdrave te imena, titule i slično na početku poruke) i završne pozdravne formule (odzdrave, zahvale, isprike, potpis i slično na kraju poruke). Analiza obuhvaća kvalitativni i kvantitativni dio. U kvalitativnom dijelu analize uglavnom se koristi žanrovski pristup za proučavanje pozdravnih formula. Žanrovska perspektiva uključuje opis situacijskog konteksta određenog tekstualnog oblika te lingvističku analizu koja je orijentirana na "konvencionalne strukture koje se koriste za izradu kompletnih tekstova unutar nekog tekstualnog oblika, na primjer konvencionalan način na koji pismo

započinje i završava” (Biber i Conrad, 2009: 2). Kvantitativnom je analizom ispitana učestalost korištenja određenih pozdravnih formula u komunikaciji elektroničkom poštom student – profesor.

Pozdravne formule u elektroničkim porukama hrvatskih studenata

Kvantitativna analiza pozdravnih formula u e-porukama hrvatskih studenata pokazala je da postoje određene ustaljene pozdravne formule, no analiza također ukazuje na postojanje određene razine nesigurnosti i neujednačenosti u odabiru pozdravnih formula. U Tabeli 2 prikazane su početne pozdravne formule koje koriste hrvatski studenti.

Tabela 2. Početne pozdravne formule u e-porukama hrvatskih studenata

Poštovani profesore/ Poštovana profesorice	41 (58%)
Poštovani/ Poštovana + profesore/ profesorice + prezime	14 (20%)
Dragi profesore/ Draga profesorice	8 (11%)
Poštovani/ Poštovana	4 (6%)
Profesore	2 (3%)
Draga + ime	1 (1%)
nema pozdravne formule	1 (1%)
ukupni broj e-poruka	71 (100%)

Iz Tabele 2 vidljivo je kako studenti e-poruke najčešće započinju pozdravnom formulom Poštovani profesore/ Poštovana profesorice, a samo se u jednom primjeru ne koristi nikakva pozdravna formula na početku e-poruke. Pozdravne se formule na kraju ostvaruju na nekoliko načina, što je prikazano u Tabeli 3.

Tabela 3. Oblici završnih pozdravnih formula u e-porukama hrvatskih studenata

pozdrav + potpis	55 (78%)
zahvala + pozdrav + potpis	6 (8%)
kombinacije pozdrava + potpis	4 (6%)
zahvala + potpis	3 (4%)
samo potpis	2 (3%)
samo pozdrav	1 (1%)
ukupni broj završnih pozdravnih formula	71 (100%)

Primjećuje se kako se u većini primjera (55 od 71) završna pozdravna formula tvori na način: pozdrav + potpis. Samo u jednom od 71 primjera ne koristi se potpis kao dio završne pozdravne formule. U ostalih 70 primjera koji sadrže potpis na kraju e-poruke potpisi se uglavnom sastoje od imena i prezimena (u 52 od 71 primjera), ali mogu uključivati i dodatne elemente. Pod pozdravom se podrazumijevaju izrazi poput "Lijep pozdrav" (najčešće korišten), ali i drugi izrazi prikazani u Tabeli 4.

Tabela 4. Pozdravi koje hrvatski studenti koriste u završnim pozdravnim formulama e-poruka

Lijep(i) pozdrav	26 (36%)
Srdačan pozdrav	15 (21%)
S poštovanjem	11 (15%)
LP	5 (7%)
Ugodan dan/vikend/ Ugodan ostatak tjedna/vikenda	4 (6%)
Srdačno	4 (5%)
U iščekivanju Vašeg odgovora/ Nadam se skorom odgovoru/ Nadam se da se uskoro čujemo	3 (4%)
Pozdrav	1 (1%)
Pozdrav svima	1 (1%)
Vidimo se sutra/ujutro	2 (3%)
Sretni blagdani	1 (1%)

U primjeru HR-F-m (kao i u ostalim primjerima koji slijede) podcrta-
ne su pozdravne formule:

HR-F-m:

Poštovana profesorice prezime,

*ja sam ime i prezime, student završne godine diplomskog studija komunikolo-
gije na Hrvatskim studijima, te Vam se prema savjetu i preporuci profesorice
prezime javljam u vezi stručne prakse odnosa s javnošću.*

*Bio bih Vam vrlo zahvalan ako biste mi rekli osnovne informacije vezano uz nave-
denu stručnu praksu. Zanima me kako se mogu prijaviti za praksu, saznati o kojoj
agenciji je riječ, koje se radno vrijeme očekuje od praktikanata i da li se praksa plaća.*

U privitku Vam šaljem svoj životopis.

Nadam se da se uskoro čujemo.

Srdačan pozdrav,

ime i prezime

Početna pozdravna formula u primjeru HR-F-m sastavljena je na sljedeći način: “Poštovana” + titula (profesorice) + prezime. Podcrtana pozdravna formula na kraju može se promatrati kao cjelina sastavljena od tri djela: izraza koji ukazuje na iščekivanje primateljevog (profesorčinog) odgovora “Nadam se da se uskoro čujemo”; izraza kojim se izražava pozdrav, a koji glasi “Srdačan pozdrav”; potpisa pošiljatelja (studenta) imenom i prezimenom.

Osim utvrđivanja načina na koji su formulirani pozdravi u formalnim e-porukama hrvatskih studenata, analizirana je i struktura e-poruka. Drugim riječima, analiziran je položaj pozdravnih formula u cjelokupnom tekstu elektroničkih poruka.

S obzirom na elektroničku narav poruke u primjeru HR-F-m izostavljeni su datum i mjesto pisanja poruke. Početni pozdrav (“Poštovana profesorice prezime”) zarezom je odvojen od središnjeg dijela poruke, koji čini zasebni odlomak, odnosno odlomke. Na kraju poruke (također odvojeno od središnjeg dijela) nalazi se izraz u obliku izjavne rečenice koji upućuje na to da pošiljatelj očekuje primateljev odgovor, u sljedećem retku nalazi se izraz “Srdačan pozdrav”, a nakon zareza u novom retku smješten je studentov potpis.

Primjer HR-F-11 slično je strukturiran kao i prethodni primjer, a početna pozdravna formula sastavljena je na isti način kao i u primjeru HR-F-m (“Poštovana” + titula /profesorice/ + prezime).

HR-F-11:

Poštovana profesorice prezime.

Zanima me je li poznat termin održavanja predavanja iz kolegija Njemački jezik – govorničke i prezentacijske vještine?

Unaprijed zahvaljujem na odgovoru.

Srdačan pozdrav,

ime i prezime

5. godina

Komunikologija

Ključna se razlika između prvog i drugog primjera ogleda u tome što su u završnu pozdravnu formulu u primjeru HR-F-11 nakon potpisa uvršteni i godina te smjer studija.

Iz početnih pozdravnih formula u e-porukama hrvatskih studenata često je izostavljeno prezime profesora/profesorice te se pozdravna formula tvori na način: “Poštovani/Poštovana” + profesore/profesorice. Isto tako, iz pozdravne formule na kraju e-poruke često se izostavlja izraz koji

ukazuje na iščekivanje odgovora, čime pozdravna formula poprima oblik: pozdrav + potpis (kao u primjeru HR-F-a) te ponekad zahvala + potpis.

HR-F-a:

Poštovana profesorice,

hvala Vam na odgovoru. Budući da utorkom slušam Vaš kolegij kulturološki aspekti, mogu doći do Vašeg kabineta prije ili poslije predavanja.

Lijep pozdrav!

ime i prezime

Prethodno navedeni primjeri, koji čine većinu analiziranih poruka u hrvatskom dijelu korpusa, ukazuju na formalnost odnosa student – profesor. Nisu, međutim, uvijek odnosi između studenata i profesora na visoko formalnoj razini. Primjer HR-F-d pokazuje kako se niži stupanj formalnosti u odnosu student – profesor preslikava i na komunikaciju elektroničkom poštom:

HR-F-d:

Profesore,

Sve je obavljeno, još je jedino preostalo ubaciti Ivaninu sliku uz tekst. Slike sam sad dobio od Helene, tako da ću "ubacivanje" moći obaviti tek u ponedjeljak. Na Vama je samo da glasate za najprikladniju. :)

Lijep pozdrav,

Ime

Iz početne je pozdravne formule izostavljen izraz "Poštovani" te ona glasi samo "Profesore". Što se tiče završne pozdravne formule, nakon pozdrava "Lijep pozdrav" slijedi samo ime pošiljatelja bez prezimena. Ako se uzme u obzir i središnji dio poruke, uočava se i korištenje emotikona – :).

U sljedećem primjeru primjećuje se drugačija struktura e-poruke od strukture e-poruka u prethodno prikazanim primjerima.

HR-F-k:

Poštovana profesorice,

ja nisam bila u mogućnosti doći do nekih bitnih informacija za portal Dalmacija news. Njihov portal je (iako postoji 5 godina) još uvijek neupotpunjen ključnim podacima, a na internetu ne mogu pronaći podatke o načinu financiranja, izvorima informacija i slično. Ja bih Vas zamolila da mi dopustite promjenu teme. Znam da je rok za predaju dva dana, ali sam u međuvremenu pronašla nekog tko će mi o drugom mediju pomoći pri analizi jer je zaposlena osoba u tom istom.

Ukoliko Vama seminar ne bude dovoljno dobar, onda bih ga predala na drugom roku i riješila kolegij na jesen. Ali bih bila jako zahvalna kada biste mi pružili priliku. Unaprijed zahvaljujem.

Ugodan ostatak vikenda i lijep pozdrav. Srdačno, ime i prezime

U pozdravnoj formuli gornjeg primjera primjećuje se greška u pisanju (umjesto izrazom “Poštovana” pozdrav započinje izrazom “Pošovana”). Zahvala na kraju poruke (“Unaprijed zahvaljujem”) nadovezuje se na rečenicu iz središnjeg dijela poruke bez ikakvog razmaka. Isto tako, iako je završnom pozdravnom izrazu “lijep pozdrav” pridodan i izraz “Ugodan ostatak vikenda”, izraz “Srdačno” te potpis pošiljatelja napisani su u istome retku bez razmaka. Fiorentino (2013: 21) naglašava da čak i elektroničke poruke proizašle iz formalnog konteksta, poput sveučilišne interakcije između studenata i docenata, često pate od nedostatka kontrole i planiranja. Važno je naglasiti kako se elektroničke poruke često pišu i šalju mobitelom ili nekim drugim uređajem, a ne više isključivo kompjuterom. Manji ekrani često podrazumijevaju i manju preglednost, stoga ne čudi toliko manja briga za razmake među rečenicama i tipfelere, kao i izostavljanje dijakritičkih znakova ako se poruka piše i šalje s mobitela ili sličnih uređaja.

Prilikom identifikacije žanrovskih obilježja² potrebno je uzeti u obzir jesu li ta obilježja samo konvencionalna ili pak funkcionalna. Primjeri HR-F-k1 i HR-F-k2 predstavljaju dijelove istog elektroničkog razgovora:

HR-F-k1:

Poštovani profesore,

sada tek vidim da Vam nisam poslala mail.

Naime ja sam kolegij položila na predroku, ali kako sam na Erasmusu nisam bila u mogućnosti doći na upis ocjene.

Možete li mi ocjenu upisati u studomat, a sa indexom ću onda doći na rok u lipnju/srpnju?

Ako se javljam prekasno ili je neki problem, samo recite i izaći ću opet na ljetni rok.

Hvala Vam.

Lp.

ime i prezime

HR-F-k2:

Poštovani profesore,

ja sam na Erasmusu u Litvi i ne mogu doći po potpis sutra.

² Više u Biber i Conrad (2009: 71).

Mene samo zanima hoćete li mi uvažiti to što sam položila kolegij i upisati ocjenu u ljetnom roku?

Jer meni ovdje ispitni rokovi traju do 30.6.2015. <http://www.vu.lt/en/studies/academic-calendar>, a vidila sam da je zadnji rok za Vaš kolegij 1.7. Pa ne znam hoću li stići.

Srdačno,

ime i prezime

Može se zaključiti kako su, ako se radi o poruci HR-F-k1, odnosno o prvoj poruci u nizu poruka koje tvore elektronički razgovor, pozdravna formula na početku poruke “Poštovani profesore” te potpis na kraju (ime i prezime) i konvencionalni i funkcionalni. Student/studentica se početnom pozdravnom formulom koristi kako bi uputio/uputila pozdrav i poštovanje profesoru, a potpisom na kraju daje do znanja profesoru o kojem se studentu odnosno o kojoj se studentici radi. Istovremeno, pozdravne formule rabe se i kao konvencionalna obilježja započinjanja i završavanja e-poruke.

S druge strane, pozdravne formule u poruci HR-F-k2 isključivo su konvencionalne; služe samo zadovoljavanju strukture elektroničke poruke bez neke dodatne funkcije. Naime, primatelj (profesor) na temelju prve poruke već zna o kojem se pošiljatelju (studentu/studentici) radi, tako da potpis više nema svrhu identifikacije pošiljatelja. Pozdravna formula “Poštovani profesore” također više nije toliko u funkciji pozdrava ili izražavanja poštovanja, nego predstavlja konvencionalno obilježje – tipičan način započinjanja elektroničke poruke.

Već je u prethodnim odlomcima prikazano kako odnos student – profesor utječe na način komunikacije elektroničkom poštom. Očita razlika u upotrebi pozdravnih formula ovisno o vrsti odnosa između studenta i profesora vidljiva je i u sljedeća dva primjera koji dijele istog pošiljatelja. Dok je u prvom primjeru (HR-F-h1) korištena početna pozdravna formula “Poštovani” + profesore, u drugom se primjeru (HR-F-h2) koristi formula: “Draga” + ime. U završnoj je pozdravnoj formuli u primjeru HR-F-h1 korišten pozdrav “Lijepi pozdrav”, a u primjeru HR-F-h2 “Sretni blagdani”.

HR-F-h1:

Poštovani profesore,

u vezi idućih konzultacija, ja sam slobodna sutra iza 11.00 sati i u petak kad god Vam paše. Također, šaljem Vam svoj broj mobitela po dogovoru: broj mobitela.

Lijepi pozdrav,

ime i prezime

HR-F-h2:

Draga ime,

željela bih samo kratko podsjetiti na matrice za analizu sadržaja koje će mi pomoći u diplomskom radu u vezi odnosa s javnošću na društvenim mrežama kod profesora prezime (prošli tjedan smo se u vezi toga vidjeli na Bernaysu). Možete mi poslati mail kada budete imali vremena.

Sretni blagdani!

ime i prezime

Iako je HR-F-h2 jedini primjer iz istraživačkog korpusa koji karakterizira pozdravna formula “Draga” + ime profesorice te tako predstavlja iznimku, a ne pravilo načina na koji se studenti obraćaju profesorima u komunikaciji elektroničkom poštom, dobar je pokazatelj da vrsta odnosa između studenta i profesora utječe na način (jezične) komunikacije.

Pozdravne formule u elektroničkim porukama talijanskih studenata

Analizom je ustanovljeno kako se u 121 primjeru od prikupljena 144 primjera koristi neki od oblika pozdravnih formula na početku e-poruka. Tabela 5 prikazuje pozdravne formule koje se pojavljuju na početku talijanskih e-poruka.

Tabela 5. Početne pozdravne formule u e-porukama talijanskih studenata

nema početne pozdravne formule	23 (16%)
Salve Professore/ Professoressa	21 (15%)
Gentile Professore/ Professoressa (professore/ professoressa)	16 (11%)
Buongiorno/ Buonasera professore/professoressa (Professore/ Professoressa)	14 (10%)
Gentile Professor(e)/ Professoressa + prezime	12 (8%)
Gentile Prof/ Prof.ssa + prezime	9 (6%)
Buongiorno/ Buonasera (Buon giorno/ Buona sera)	9 (6%)
Professore/ Professoressa + prezime	8 (6%)
Gentilissimo/ Gentilissima/ Gent.ma + Professore/ Professoressa/ Prof. + prezime	7 (5%)
Buongiorno/ Buonasera Prof./ prof.	6 (4%)

Gent.mo/ Gent.ma + ime i prezime	5 (3%)
Prof. + prezime	3 (2%)
Professore	2 (1%)
Egr. Professore	2 (1%)
Salve	2 (1%)
Gentile + prezime	1 (1%)
Gentile Dott.ssa + prezime	1 (1%)
Gentile professore + ime i prezime	1 (1%)
Cara professoressa	1 (1%)
Gentilissima	1 (1%)
ukupni broj e-poruka	144 (100%)

Kao što je vidljivo iz Tabele 5, zabilježena je neustaljenost u uporabi početnih pozdravnih formula. Od 144 primjera, 23 primjera ne sadrže početne pozdravne formule. “Salve Professore/ Professoressa” (*Pozdrav profesore/ profesrice*) pozdravna je formula koja se najčešće koristi na početku formalnih e-poruka. Nakon navedene formule, često su korištene i pozdravne formule Gentile Professore/ Professoressa (*professore/ professoressa*) (*Poštovani profesore/ Poštovana profesrice*) te Buongiorno/ Buonasera professore/professoressa (*Professore/ Professoressa*) (*Dobar dan/ Dobra večer profesore/ profesrice*). Jedna od često korištenih početnih pozdravnih formula u talijanskim elektroničkim porukama glasi “Caro” (*Dragi*) + ime primatelja.³ Analizom elektroničkih poruka koje su talijanski studenti poslali profesorima uočava se kako pozdravna formula “Caro professore/ Cara professoressa” (*Dragi profesore/ Draga profesrice*) nije veoma učestala u elektroničkoj komunikaciji student – profesor. Naime, tek u jednom od 144 prikupljena primjera koristi se izraz “Cara” u početnoj pozdravnoj formuli.

Oblici pozdravnih formula koje se koriste na kraju formalnih talijanskih elektroničkih poruka razvrstani su u Tabeli 6.

³ Korpus kojim se Fiorentino poslužila za analizu formula tipičnih za započinjanje e-poruka sastoji se od oko 400 pojedinačnih elektroničkih poruka prikupljenih između 1999. i 2000. godine (Fiorentino, 2004: 76 i 96).

Tabela 6. *Oblici završnih pozdravnih formula u e-porukama talijanskih studenata*

zahvala + pozdrav + potpis	33 (23%)
zahvala + pozdrav	7 (5%)
zahvala + potpis	19 (13%)
samo zahvala	1 (1%)
pozdrav + potpis	35 (24%)
samo pozdrav	20 (14%)
pozdrav + pozdrav + potpis	5 (4%)
pozdrav + pozdrav	2 (1%)
samo potpis	5 (3%)
nema završne pozdravne formule	17 (12%)
ukupni broj e-poruka	144 (100%)

Kao i završne pozdravne formule hrvatskih studenata, završne pozdravne formule talijanskih studenata podijeljene su u tri segmenta: pozdrav, zahvala i potpis. U Tabeli 6 prikazano je u kakvim se sve kombinacijama navedeni elementi koriste. Ovdje je također, kao i kod početnih pozdravnih formula talijanskih studenata, razvidna određena razina neustaljenosti. Osim najčešće korištenog izraza “Cordiali saluti” (*Srdačni pozdravi*), u pozdrave se ubrajaju i izrazi kojima se iskazuje očekivanje primateljevog odgovora poput “Attendo una sua risposta” (*Očekujem Vaš odgovor*), izrazi poput “Scusi il disturbo” (*Ispričavam se na smetnji*), izrazi kojima se čestitaju blagdani poput “Buone Feste (...)” (*Ugodni blagdani*) te jednostavni izrazi poput Buongiorno/ Buonasera (*Dobar dan/ Dobra večer*) ili pak “Saluti” (*Pozdravi*). Različiti oblici pozdrava detaljnije su navedeni u Tabeli 7.

Tabela 7. *Oblici pozdrava u završnim formulama formalnih e-poruka talijanskih studenata*

Cordiali saluti/ Cordialmente	58 (56%)
Buona giornata/ serata/ Buon pomeriggio	13 (12%)
Distinti saluti	7 (6%)
Saluti	6 (6%)
Scusi il disturbo	5 (5%)

Buon lavoro	4 (4%)
Attendo una sua risposta	2 (2%)
Spero di rivederla presto	1 (1%)
Spero in una risposta affermativa	1 (1%)
Aspetto suo nuove	1 (1%)
In attesa di un Suo cortese riscontro	2 (2%)
Scusi se le scrivo spesso	1 (1%)
Rinnovo saluti e auguro anche a lei buona Epifania e buon anno	1 (1%)
Buon Weekend	1 (1%)
Buone Feste anche a lei	1 (1%)

Potpisi najčešće sadrže ime i prezime pošiljatelja. S obzirom na to da se ime pošiljatelja i primatelja te datum i vrijeme slanja automatski pojavljuju u programima elektroničke pošte, ti se elementi često izostavljaju.⁴ U završnoj pozdravnoj formuli primjera koji slijedi pošiljatelj je potpisan inicijalima imena i prezimena.

IT-F-p:

Gentile prof. prezime,

Vorrei sapere se il giorno mercoledì 1 aprile effettuerá il ricevimento degli studenti, e se, dato che ho una lezione fino alle 12, la trovo in dipartimento per quell'ora.

La ringrazio per l'attenzione.

Saluti.

inicijali imena i prezimena

Iz primjera IT-F-p vidljivo je i kako se pošiljatelj služi pozdravnom formulom "Gentile" (*Poštovani*) + prof. + prezime. Završna pak pozdravna formula sastoji se od zahvale ("La ringrazio per l'attenzione" / *Hvala Vam na pažnji*), pozdrava ("Saluti" / *Pozdravi*) i potpisa (inicijalima imena i prezimena). Svaki od tri dijela završne pozdravne formule nalazi se u zasebnom retku.

Čini se da ponekad, kada se studenti imenom i prezimenom predstavljaju u prvom dijelu poruke nakon početnog pozdrava, ne vide potrebu za potpisom na kraju poruke u završnoj pozdravnoj formuli. Takva tendencija vidljiva je u primjeru IT-F-t u nastavku.

⁴ Rossi (2011) ističe kako je to vrlo često slučaj u e-porukama neformalnog karaktera te da se iz istog razloga potpis izostavlja ili reducira na inicijale imena.

IT-F-t:

Salve professore,

Sono ime i prezime (pošiljatelj), matricola brojevi, studentessa di infermieristica al secondo anno. Vorrei chiederle gentilmente, se posso aggiungermi alla lista del 27 novembre.

Cordiali saluti

Rossi (2011) smatra kako se općeniti pozdrav “Salve” (*Pozdrav*) koristi na početku elektroničkih poruka kako poruka ne bi zvučala niti previše formalno niti previše neformalno. Sličan dojam postiže se i pozdravom “Buongiorno/ Buonasera” (*Dobar dan/ Dobra večer*), odnosno pozdravnom formulom “Buongiorno/ Buonasera professore“/ “Buongiorno Buonasera professoressa” koja se u prikupljenim primjerima prilično često koristi te je vidljiva u primjeru IT-F-a1.

IT-F-a1:

Buongiorno professoressa,

sono ime i prezime (pošiljatelj) vorrei chiederle se potrei gentilmente assentarmi per 15 minuti domani mattina, visto che ho un appuntamento con la professoressa prezime.

Grazie e scusi il disturbo

ime i prezime

U početnoj pozdravnoj formuli u primjeru IT-F-b pošiljatelj koristi titulu “Dott.ssa” (kratica od “Dottoressa”).⁵

IT-F-b:

Gentile Dott.ssa prezime,

la Dott.ssa prezime mi ha detto di prendere comunque un appuntamento con lei per la firma, anche se non ha finito di correggermi la tesi. Mi dica quando è disponibile.

Cordiali Saluti,

ime i prezime

Uz potpis imenom i prezimenom, završnu pozdravnu formulu u primjeru IT-F-b čini i pozdrav “Cordiali Saluti” (*Srdačni pozdravi*) u kojemu su obje

⁵ U talijanskom se jeziku titule koriste za obraćanje sugovorniku, posebice ako je sugovornik/primatelj poruke stariji. Prilikom obraćanja osobi koja posjeduje sveučilišnu diplomu koristi se titula “dottore” (doktor) odnosno “dottoressa” (doktorica). Kada se odnose na točno određenu osobu, pišu se velikim početnim slovom (Demartini, 2011). Ako prethode vlastitom imenu, apozicije i apelativi pišu se velikim početnim slovom u formalnim kontekstima, kao npr. u zaglavljima pisama i elektroničkih poruka, što može uključivati i osobne zamjenice.

riječi napisane velikim početnim slovom. Velikim slovom ponekad započinju riječi kojima se želi odati iznimno poštovanje (*maiuscola di rispetto, reverenziale o di onorificenza*) nekoj osobi ili stvari, ističe Demartini (2011).

Korištenje velikih početnih slova u pozdravu ("Distinti Saluti"/ *Srdačni Pozdravi*), odnosno korištenje velikih početnih slova "iz poštovanja", vidljivo je i u primjeru IT-F-h. S druge strane, dojam visoke formalnosti koji se postiže završnom pozdravnom formulom oprečan je s početnom pozdravnom formulom koja sadrži općeniti pozdrav "Salve". Rossi (2011) smatra kako studenti u komunikaciji elektroničkom poštom sa sveučilišnim docentima osciliraju između dva ekstrema: od pretjeranog korištenja veoma formalnih pozdravnih formula do pretjeranog približavanja privatnim tonovima.

IT-F-h:

Salve Professoressa,

Nella lezione di mercoledì 1 ottobre, l'assistente ha parlato del possibile anticipo della lezione alle 12.15, ma ritenendo la cosa come probabile e non certa. Ho visto che le iscrizioni nella piattaforma e-learning sono oramai già chiuse, ma io e la mia collega ime i prezime non possiamo frequentare nel nuovo orario del mercoledì, è quindi possibile essere inserite nel gruppo del giovedì comunicandolo a Lei?

La ringrazio per l'attenzione, e porgo Distinti Saluti ime i prezime.

U nastavku su izdvojena tri primjera koji čine dijelove jednog elektroničkog razgovora između studenta i profesora (prikazane su samo e-poruke studenta usmjerene profesoru). U e-poruci kojom razgovor započinje (primjer IT-F-e1) uočavaju se početna ("Salve Professore") i završna ("Cordiali saluti") pozdravna formula (potpisa na kraju poruke nema, no pošiljatelj se imenom i prezimenom predstavlja u glavnom dijelu poruke). Već u sljedeća dva primjera (IT-F-e2 i IT-F-e3) moguće je vidjeti kako pozdravne formule izostaju, a kratica "Prof" zamjenjuje punu riječ "Professore". Uočava se, dakle, sličnost elektroničkog razgovora s razgovorom licem-u-lice budući da se pozdravne formule koje u nastavku razgovora više ne bi imale funkcionalni nego samo konvencionalni značaj izostavljaju.

IT-F-e1:

Salve Professore, sono uno studente del 1° Anno del corso di Studio di "Filosofia". Il mio nome è ime i prezime ed il mio numero di matricola è 272529. Ho provato ad iscrivermi per l'esame di Storia della Filosofia 2 dell'appello

del 19/02/1992 sul sito del portale E-studium, ma, non so per quale motivo, non mi permette di iscrivermi. Volevo gentilmente sapere come poter fare per potermi iscrivere all'esame.

Cordiali saluti.

IT-F-e2:

Scusi Prof, intendevo dire del 19/02/2014.

IT-F-e3:

Grazie infinite, Prof.

Rasprava

Što se tiče početnih pozdravnih formula, u hrvatskim se primjerima najčešće koristi “Poštovani/ Poštovana” + profesore/ profesorice. Navedena formula predstavlja okvir ili bazu. U ostalim su oblicima pozdravnih formula bazi pridodani neki elementi (npr. prezime profesora/ profesorice) ili je iz bačen jedan dio (“Poštovani/ Poštovana” ili samo “Profesore/ Profesorice”). Ponekad se upotrebljava početna pozdravna formula “Dragi/ Draga” + profesore/ profesorice. Primjećuje se kako su početne pozdravne formule u hrvatskim primjerima uglavnom formalnog karaktera.

S druge strane, početne pozdravne formule u talijanskim primjerima poprimaju brojne oblike. Početne pozdravne formule formalnog karaktera poput “Gentile” + “Professore/ Professoressa” ili “Gentilissimo/ Gentilissima” + “Professore/ Professoressa” (objema je prijevod “Poštovani/ Poštovana” + profesore/ profesorice) tek su neznatno brojnije od početnih formula manje formalnog karaktera poput “Salve” + “Professore/ Professoressa” (“Pozdrav” + profesore/profesorice) te “Buongiorno/ Buonasera” + “professore/ professoressa” (“Dobar dan/ Dobra večer” + profesore/ profesorice). Isto tako, iako se titule koje se odnose na točno određenu osobu pišu velikim početnim slovom, titula “professore/ professoressa” u primjerima se često pojavljuje napisana malim početnim slovom, a nerijetko se koristi i kratica “Prof./ prof”.

Nadalje, čak 23 od 144 primjera talijanskih e-poruka koje su studenti poslali profesorima ne sadrži početnu pozdravnu formulu. S druge strane, tek 1 od 71 primjera hrvatskih e-poruka koje su studenti poslali profesorima ne sadrži početnu pozdravnu formulu. Pozdravne formule “Pozdrav”,

“Pozdrav prof.,” “Dobar dan/ Dobra večer” + “profesore/ profesorice” ne pojavljuju se u hrvatskim primjerima, dok su u talijanskim primjerima prilično česte. I u hrvatskom i u talijanskom korpusu nalaze se e-poruke koje tvore dijelove jednog elektroničkog razgovora. U takvim primjerima talijanske e-poruke koje slijede kao dio razgovora nakon početne poruke ponekad ne sadrže ponovljene početne pozdravne formule. U hrvatskim primjerima, s druge strane, čak i kad se nalaze “unutar razgovora”, svaka e-poruka iznova sadrži početne pozdravne formule. U hrvatskim su primjerima početne pozdravne formule odvojene u zasebni redak (često i u zasebni odlomak), dok se u talijanskim primjerima ne pridaje uvijek pažnja strukturi teksta.

Konačno, čini se kako se hrvatski studenti pridržavaju obrasca za pisanje početnih pozdravnih formula profesorima koji je formalnog karaktera. Talijanski studenti ponekad koriste sličan obrazac, no nerijetko koriste i početne pozdravne formule neformalnog karaktera. Može se zaključiti kako talijanski studenti komunikaciju e-poštom s profesorima, barem što se tiče početnih pozdravnih formula, nastoje približiti razgovoru, a hrvatski studenti pismu.

Usporede li se završne pozdravne formula u e-porukama talijanskih i hrvatskih studenata, primjećuju se određene sličnosti. I u talijanskim i u hrvatskim primjerima završna pozdravna formula najčešće se tvori na način: pozdrav + potpis. Kao i u hrvatskim primjerima, najčešći oblik pozdrava u talijanskim primjerima glasi “Cordiali saluti”, odnosno “Lijep/ Srdačan pozdrav”. Potpisi i u hrvatskim i u talijanskim završnim pozdravnim formula najčešće sadrže ime i prezime. Završne pozdravne formule u hrvatskim kao i u talijanskim primjerima najčešće odijeljene u posebni odlomak (ili barem u zasebni redak) od središnjeg dijela e-poruke.

Uočene su i razlike između završnih pozdravnih formula u talijanskim i hrvatskim primjerima. Zahvala se kao dio završne pozdravne formule češće upotrebljava u talijanskim nego u hrvatskim primjerima. Isprike (na smetnji) ne koriste se kao oblik pozdrava u hrvatskim primjerima, dok ih je u talijanskim primjerima moguće zamijetiti. To su, međutim, jedina obilježja koja bi na prvi pogled mogla upućivati na formalniji karakter završnih pozdravnih formula u talijanskim primjerima od hrvatskih primjera. Dok je u svakom primjeru iz hrvatskog uzorka korištena završna pozdravna formula, 17 talijanskih primjera ne sadrži završnu pozdravnu formulu. Nadalje, samo je iz jednog hrvatskog primjera isključen potpis pošiljatelja, dok čak 47 talijanskih primjera ne uključuje potpis na kraju

e-poruke. Samo imenom u hrvatskim je primjerima potpisano pet studenata, a u talijanskim 14 studenata. U hrvatskim primjerima potpisima su ponekad priključeni dodatni elementi poput godine i smjera studija studenta/studentice. Slični elementi ne pojavljuju se u primjerima talijanskih studenata. Manje formalni oblici pozdrava poput “Pozdrav” te “Ugodan dan” češći su u talijanskim nego u hrvatskim primjerima.

Zaključak

U ovome radu proučavane su pozdravne formule kojima se hrvatski i talijanski studenti služe prilikom slanja elektroničkih poruka profesorima. Prvi je cilj bio utvrditi pozdravne formule kojima se hrvatski studenti služe prilikom pisanja formalnih e-poruka. Analizom je utvrđeno kako najučestalija početna pozdravna formula u formalnim e-porukama glasi “Poštovani/ Poštovana” + profesore/ profesorice, a najučestalija završna pozdravna formula: “Lijep pozdrav” + ime i prezime. Drugi je cilj bio utvrditi pozdravne formule kojima se talijanski studenti služe prilikom pisanja formalnih e-poruka. Utvrđeno je kako početne pozdravne formule u e-porukama poslanim profesorima variraju od formalnih oblika poput “Gentile” (*Poštovani/ Poštovana*) + “Professore/ Professoressa” preko manje formalnih oblika poput “Salve” (*Pozdrav*) + “Professore/ Professoressa” do neformalnih oblika kao što je pozdrav “Salve” (*Pozdrav*). Završne pozdravne formule ponekad se podudaraju s razinom formalnosti početnih pozdravnih formula, a ponekad su više ili manje formalne u odnosu na početnu pozdravnu formulu. Treći je cilj ovoga rada bio utvrditi utječe li kulturna pozadina ispitanika na pozdravne formule koje upućuju profesorima u e-porukama. Istraživanje pokazuje da su odabir pozdravnih formula u formalnim elektroničkim porukama hrvatskih studenata i strukturni razmještaj pozdravnih formula unutar e-poruka bliži pismu nego govoru. S druge strane, pozdravne formule (više početne nego završne) u formalnim talijanskim e-porukama lakše usporediti s govorom nego pismom. Navedeno ukazuje na to kako postoje kulturološki uvjetovane razlike u uporabi pozdravnih formula u elektroničkoj pošti hrvatskih i talijanskih studenata, što je u skladu s brojnim istraživanjima koja pokazuju da su tekstovi i elementi tekstova obilježeni sociokulturnim okvirima te, između ostaloga, rezultat i kulture u kojoj su nastali.

Rezultati provedenog istraživanja upućuju na proces prilagođavanja jezičnih značajki novim oblicima i uvjetima u kojima se komunikacija

odvija. Razvidna je hibridizacija, odnosno kombiniranje jezičnih elemenata svojstvenih govoru i pismu, što potvrđuje rezultate dosadašnjih istraživanja o tome kako medij uvelike određuje jezične značajke komunikacije. Još uvijek ne postoje čvrsto ustaljene pozdravne formule u elektroničkoj komunikaciji, no smatramo da rezultati ukazuju na to kako nije moguće uopćeno govoriti o pozdravnim formulama, već kako je njihov odabir uz sam medij komunikacije uvjetovan i drugim čimbenicima, poput odnosa sudionika u komunikaciji, njihove kulturološke pozadine i slično. Za dobivanje cjelovitijeg uvida u komunikaciju koja se elektroničkom poštom odvija između studenata i profesora potrebno je uz pozdravne formule analizirati i ostale strukturne elemente elektroničkih poruka te u korpus uključiti i e-poruke koje profesori šalju studentima.

Literatura

- Beaugrande, R. A. de i Dressler, W. U. (1981). *Einführung in die Textlinguistik*, Tübingen: Max Niemeyer.
- Biber, D. i Conrad, S. (2009). *Register, Genre, and Style*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bowe, H. i Martin, K. (2007). *Communication Across Cultures: Mutual understanding in a global world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fiorentino, G. (2004). Scrittura elettronica: il caso della posta elettronica. U F. Orletti, (ur.), *Scrittura e nuovi media: Dalle conversazioni in rete alla Web usability* (str. 69-112). Roma: Carocci.
- Fiorentino, G. (2013). L'italiano delle piazze virtuali. U M. Carmello, A. Cacchione i M. L. Iasci (urednici), *Unità e molteplicità in Italia, fra lingua e cultura: 1861-2011* (str. 7-31). Edizioni dell'Orso Alessandria.
- Jakobs, E. (2008) Textproduktion und Kontext: Domänenspezifisches Schreiben: N. Janich (ur.), *Textlinguistik* (str. 255-270). Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag.
- Janich, N. (2010). *Werbesprache*, Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag.
- Keating, E. i Egbert, M. (2004). Conversation as a Cultural Activity. U A. Duranti (ur.) *A Companion to Linguistic Anthropology* (str. 169-196). Oxford: Blackwell Publishing.
- Labaš, D. (ur.). (2009). *Novi mediji – nove tehnologije – novi moral: Zbornik radova s okruglog stola s međunarodnim sudjelovanjem*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- The Radicati Group Inc. (2015). Email Statistics Report, 2015-2019., Preuzeto dana 7. 7. 2016. sa <http://www.radicati.com/wp/wp-content/uploads/2015/02/Email-Statistics-Report-2015-2019-Executive-Summary.pdf>
- Vulić, S. (2009). Utjecaj novih medija na jezični bonton na primjeru korespondencije (sociolingvistički pristup): D. Labaš (ur.), *Novi mediji – nove tehnologije – novi moral: Zbornik radova s okruglog stola s međunarodnim sudjelovanjem* (str. 157-164). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

- Wajnryb, R. (2008). *You Know What I Mean: Words, Context and Communication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- www.treccani.it (Enciclopedia-dell'Italiano): Demartini, S. (2011). Enciclopedia dell'italiano: Maiuscola, Preuzeto dana 15. 9. 2016., sa [http://www.treccani.it/enciclopedia/maiuscola_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/maiuscola_(Enciclopedia-dell'Italiano)/)
- www.treccani.it (Enciclopedia-dell'Italiano): Rossi, f. (2011). Enciclopedia dell'italiano: Posta elettronica, lingua della, Preuzeto dana 15. 9. 2016., sa [http://www.treccani.it/enciclopedia/posta-elettronica-lingua-della_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/posta-elettronica-lingua-della_(Enciclopedia-dell'Italiano)/)

Salutation formulas in Croatian and Italian students' e-mail messages: student-professor communication

The topic of this paper are salutation formulas used by Croatian and Italian students in e-mail messages to their professors. The objectives were to determine (1) salutation formulas used by Croatian students in formal e-mail messages, (2) salutation formulas used by Italian students in formal e-mail messages, and (3) does students' cultural background in any way affect the salutation formulas they use in formal e-mail messages. We found that the choice of salutation formulas is still not settled and that a hybridisation process exists which combines language features characteristic of both speech and writing. The results indicate that it is not possible to generalise salutation formulas in electronic communication but rather the conditions governing their selection and other factors.

Keywords: salutation formulae; e-mail; Croatian language; Italian language; cultural background

“Neutralna tačka gledišta ovog članka je osporena”: Usporedna analiza članaka o masakrima na Markalama u različitim jezičnim verzijama online enciklopedije Wikipedija

MIRZA MAHMUTOVIĆ

VEDADA BARAKOVIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

Studija ispituje dinamiku posredovanja uznemirujuće prošlosti u okruženju kolaborativnih platformi usmjerenih k izgradnji konsenzusa o temama rasprave, poput projekta Wikipedija. U skladu s prijedlogom istraživača okupljenih unutar Inicijative digitalnih metoda, Wikipediji pristupamo kao “kulturološkoj referenci” za proučavanje politika pamćenja i pomirenja. Koristimo se metodom analize sadržaja. Rad predstavlja, u formi studije slučaja, rezultate usporedne analize članaka o masakrima civila na sarajevskoj tržnici Markale, počinjenim tokom rata u Bosni i Hercegovini, u bosanskoj, hrvatskoj, engleskoj, srpskohrvatskoj i srpskoj jezičnoj verziji Wikipedije.

Ključne riječi: studije medija i memorija, Wikipedija, Inicijativa digitalnih metoda, novomedijska ekologija, rat u Bosni i Hercegovini

Uvod

U okruženju digitalnih medija temeljito se preobražavaju, kako upućuju brojne studije, procesi posredovanja prošlosti, same percepcije, vrijednosti i mogućnosti praksi sjećanja/pamćenja (i zaboravljanja).

Hoskins (2009, 2011, 2015) usmjerava pažnju na najmanje tri dimenzije promjena memorijskih kultura “elektronskog doba” koje uvjetuje dinamika umrežavanja: konvergencija komunikacija i arhiva (uspon tzv. modela totalne memorije), iščezavanje predvidljivog “vremena propadanja” osobitog analognim tehnološkim režimima (uspon tzv. postoskudne kulture) te kontingentnost pojavljivanja, aktiviranja i modificiranja medijski posredovanih tragova prošlosti (uspon tzv. potencijalne memorije). Preobražaji se

moгу promatrati i kao svojevrsni “inforracijski rizici” (Hoskins i Tulloch, 2016) postindustrijskog društva, a upućuju na gubitak kontrole nad zaboravom uslijed ovisnosti suvremenih zajednica o digitalnim tehnologijama za registriranjem, pohranjivanjem i obradom sve veće količine memorija (Meyer-Schonberger, 2009; Stiegler, 2010).¹

Digitalne kulture potiču ideal “totalne memorije”: težnju, ako ne već i opsesiju, za neprekidnim praćenjem, akumuliranjem, kvantificiranjem svega (od ličnih iskustava podijeljenih putem web 2.0 aplikacija do ponašanja cijelih populacija kontroliranih pomoću tajnih sistema nadzora) u obliku binarno-numeričkih informacija, konstantno dopunjujućih i pretraživih baza podataka. Morzov (2013) naziva ove trendove “tehnološkim solucionizmom” ili “mitom tehnološkog perfekcionizma”, a temelje se na uvjerenju da će “bogatstvo podataka”, prikupljenih pomoću “pametnih uređaja”, riješiti društvene probleme, ili, u kontekstu ovog rada, dovesti do boljeg razumijevanja prošlosti. Studije, međutim, sugeriraju drugačije uvide.

Reading (2011) opisuje novomedijsko okruženje kao polja sukobljavanja: mreže unutar kojih se vode borbe oko procesa sastavljanja, mobiliziranja i osiguranja određenih oblika, takoreći, memorijskih kapitala. Ove prakse uključuju mobilne, globalizirane i transmedijalne povezanosti i društvene mobilizacije koje ove mreže mogu potaknuti, oblikovati i usmjeravati. Kao takvo, “globitno memorijsko polje” je istovremeno elektroničko, algoritamsko, geografsko i diskurzivno. Ono je, kazano u duhu teorije aktera-mreže, hibridno s obzirom na to da su granice između ljudskih i ne-ljudskih akantata unutar ovog prostora zamagljene, isprepletene i teško razlučive. U okruženju digitalnih medija mijenjaju se dosadašnje prakse kontrole, kao i poimanja arhiva (Ernst, 2004), a “interpretativni autoriteti”, koji artikuliraju narative pamćenja, ne samo što se proširuju na ne-elitne članove zajednice nego ih bitno uvjetuju nerijetko nevidljive algoritamske operacije (Gillespie, 2014). U procesima posredovanja prošlosti digitalni mediji zapravo privilegiraju baze podataka spram narativa (Manovich, 2001), koji postaju nestabilni, kontingentni, otvoreni za dijeljenja, intervencije, dopune, preinake, nova sklapanja (Mahmutović i Delić, 2016). Hoskins (2011) koristi termin “hipernarativ” kako bi opisao hibridnu, polimorfnu i dinamičnu narav memorija kao digitalnih objekta. Pritom posebno naglašava značaj dinamike

¹ Za podrobnije analize ovih procesa pogledati također naše prethodne radove (Delić i Mahmutović, 2015).

mobilitnosti i medijalnosti jer veze, kruženja unutar ovih biološko-tehničko-diskurzivnih mreža, bitno uvjetuju procese izgradnje njihova značenja.

Kao platforma koja se temelji na praksama kolaborativnog rada te ovisi o nizu tehnologija, Wikipedija je posebno značajan ali i nedovoljno istražen medij za ispitivanje procesa posredovanja prošlosti u uvjetima umrežavanja.

Dosadašnji pristupi studija Wikipedije (Chesney, 2006; Halavais i Lackaff, 2008; Rector, 2008; Rosenzweig, 2006; Stvilia, 2008; West i Williamson, 2009) bili su većinom koncentrirani na aspekt kvaliteta i tačnosti sadržaja. Mnogo manje pažnje bilo je posvećeno pitanju kako različite jezične verzije Wikipedije afirmiraju ili osporavaju određene kulturno referentne okvire i vrijednosne pozicije posredstvom praksi kolaborativnog rada. U tom smislu, istraživači okupljeni oko tzv. Inicijative digitalnih metoda (Rogers, 2013) predložili su da se Wikipediji pristupi kao svojevrsnoj “kulturološkoj referenci” za studije politika pamćenja (i pomirenja). Tako poduzete preliminarne usporedne analize članaka, posebno sadržaja o kontroverznim temama iz prošlosti, upućuju na tezu da jezične verzije Wikipedije privilegiraju prije “nacionalne” nego “neutralne” tačke gledišta (Rogers i Sendijarević, 2012).

Naš rad nastoji dati doprinos ovom pristupu izučavanja Wikipedije. Želimo, također, proširiti opseg analize: ispitati veze između tački gledišta koje se teže, samom logikom žanra enciklopedije, promovirati kao neutralne perspektive za sagledavanje povijesti i preovlađujućih režima znanja/moći, posredstvom kojih se u postkonfliktnim zajednicama nastoji ovladati i upravljati uznemirujućom prošlošću. Ova su pitanja nedovoljno istražena u studijama medija i memorija.

Istraživanje smo izveli u formi studije slučaja, poredeći sadržaje o masakru civila na sarajevskoj tržnici Markale, počinjenim tokom rata u Bosni i Hercegovini, u bosanskoj, hrvatskoj, engleskoj, srpskohrvatskoj i srpskoj jezičnoj verziji Wikipedije. U javnim diskursima Markale se nerijetko opisuju i vrednuju kao “jedan od najkrvavijih događaja rata u Bosni i Hercegovini, i jedan od najmisterioznijih”.² Slučaj je pogodan, mišljenja smo, za analizu dinamike posredovanja prošlosti u okruženju kolaborativnih platformi jer su procesi izgradnje značenja obilježeni istovremeno i konfliktom i težnjom da se ostvari konsenzus među prikazima povijesti. Ovi procesi dodatno se usložnjavaju u kontekstu postdejtonske Bosne i Hercegovine, koja kao ogledni

² Jim Fish “Sarajevo massacre remembered”, publicirano 5. februara 2004. godine a preuzeto 16. aprila 2017. godine sa <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3459965.stm>.

politički projekt (Ćurak, 2002; 2006) pretpostavlja neodređen odnos spram prošlosti (Mahmutović, 2013), a što radu daje dodatnu važnost.

Članak je u nastavku organiziran u četiri dijela. U prvoj sekciji studije izlažemo teorijski okvir i istraživačka pitanja rada. Pored pristupa Inicijative digitalnih metoda, studija ukazuje na plodotvornost etnometodoloških i “ekologijskih” teorijskih pristupa proučavanju medija za analizu procesa posredovanja prošlosti u okruženju digitalnih medija. Drugi odjeljak predstavlja korištenu metodologiju i podatke rada, dok treći dio izlaže uvide analize. I, u konačnici, u četvrtom dijelu sadržana je diskusija rezultata istraživanja.

Teorijski okviri

Predmet naše analize su sadržaji Wikipedije koji tematiziraju naslijeđe “uznemirujuće prošlosti” (Dimitrijević, 2001): povijesne događaje obilježene traumatičnim individualnim i kolektivnim iskustvima, kao što su ratni sukobi, masovni zločini i drugi oblici sistemskog nasilja. Među ovom skupinom događaja usmjeravamo se na prostore sjećanja obilježene “moralnim dilemama” (Winter, 2008) o naravi prošlih zbivanja, nerijetko samim kontroverzama.

Prema pristupu koji predlažu istraživači Inicijative digitalnih metoda sadržaji nastali posredstvom praksi kolaborativnog rada unutar Wikipedije upućuju na kulturno uvjetovane obrasce opažanja i vrednovanja prošlosti kojima se korisnici medija služe u procesima izgradnje konsenzusa o tema rasprave. Prakse kolaborativnog uređivanja tako se razmatraju kao dinamični procesi: pokazatelji trenutnih stanja takmičenja, asocijacija, mreža utjecaja određenih aktera, narativa, izvora u određivanju teme. Ovu dinamiku, pritom, značajno uvjetuju tenzije koje generira sam medij (načelna otvorenost enciklopedije za doprinose svakog korisnika vs. hijerarhija odlučivanja među korisnicima-urednicima, težnja za koherentnim i stabilnim prikazom teme vs. permanentna otvorenost sadržaja za preinake i reorganizacije, visoki standardi kvaliteta sadržaja koji zahtijevaju posvećenost, vrijeme i resurse rada vs. dobrovoljni doprinosi korisnika itd.). Pristup otuda ističe važnost usporednih istraživanja kako bi se ispitale sličnosti i razlike u tretmanu tema unutar različitih jezičnih verzija Wikipedije.

U skladu s ovim gledištima formulirali smo naše prvo istraživačko pitanje: *U kojim se aspektima sadržaja članci o masakrima na Markalama u odbačanim jezičnim verzijama Wikipedije podudaraju, a u kojim se obilježjima značajno razlikuju?*

Prilikom ispitivanja logika posredstvom kojih se postiže koherentnost praksi kolaborativnog rada posredstvom Wikipedije naš rad oslanja se na etnometodološke tradicije društvenih istraživanja (Garfinkel, 1967), posebno njihove primjene unutar studija medija (Hoskins i O'Loughlin, 2007; Jalbert, 1999). Vođeni problemskim pitanjem – kako je nešto ostvareno – etnometodološki pristupi ispituju svojstva praktičnih činova u određenim kontekstima kako bi osvijetlili norme kojima se sudionici rukovode da bi svoje aktivnosti izveli kao organizirane, uređene, smislene načine obavljanja stvari. U tom smislu izučavamo kako se ostvaruju, uvjetovani kulturnim okruženjima u kojima se posreduju, tri temeljna principa kojima su privržene sve verzije Wikipedije: neutralni pristup u uređivanju sadržaja, provjerljivost iskaza i oblikovanje članka na osnovu priznatih znanja. Posebnu pažnju posvećujemo greškama, omaškama i nedozvoljenim radnjama. Upravo u ovim momentima narušavanja poretka kao i nastojanjima sudionika da se neželjeni nedostaci otklone postaje uočljivo, kako sugerira Goffman (1981), sve ono što sudionici misle da trebaju da urade, same norme kojim se akteri rukovode u proizvodnji sadržaja. Tako se, naprimjer, pomoću stranice historija izmjena članka na Wikipediji može rekonstruirati proces oblikovanja sadržaja, a odobreni i uklonjeni doprinosi mogu upućivati na principe koji usmjeravaju rad korisnika ili važnost raznih tehnologija, poput tzv. alert aplikacija ili botova kojima se urednici služe u ovim procesima.

I naposljetku, ova studija polazi od stajališta da Wikipediju treba proučavati kao dio suvremenog medijskog okruženja, zbog čega naglašavamo važnost, takoreći, holističkih perspektiva, poput “ekologijske” tradicije u studijama medija.³ Naime, prakse oblikovanja medijskih naracija o prošlosti nerijetko se ispituju zasebno, odvojeno i fragmentarno po mediju (kao i modelu produkcija-recepcija), a rijetko između medija, unutar cjeline složenih (i komplementarnih i proturječnih, i kooperativnih i nepomirljivih) međudnosa prisutnih u “ekologiji” komunikacijskih tehnologija, aktera, diskursa itd. Naš rad naglašava važnost epistemoloških strategija, poput “neksus analize” (Scollon i Scollon, 2004), koje nastoje prevazići ova ograničenja i

³ “Ekologijska” teorijska tradicija u izučavanju medija (Fuller, 2007; McLuhan, 1964; Postman, 1970; Hoskins, 2015) razvija ideju da se mediji trebaju razumijevati i izučavati kao organski oblici života, koji egzistiraju u složenom skupu međudnosa unutar specifično uravnoteženog okruženja podložnog promjenama, posebno pod utjecajem kulturnih tehnologija. Za detaljnije o pristupu pogledati rad Stratea (2004), kao i naše prethodne radove (Baraković i Mahmutović, 2014).

mapirati “semiotičke ekologije” s kojima su bitno povezani “ciklusi diskursa” oblikovani u određenom, manje-više osobitom interakcijskom poretku. Nije dovoljno, u tom smislu, izučiti samo kako se značenja o uznemirujućoj prošlosti oblikuju unutar Wikipedije. Također je važno ispitati s kojim su drugim, naročito povlaštenim (“hegemonijskim”) memorijskim diskursima povezani, ako ne već i uvjetovani, “semiotički ciklusi” koji se konstituiraju, održavaju i mijenjaju unutar kolaborativnog okruženja Wikipedije.

Prema određenim studijama (Alexander, 2003; Assmann i Shortt, 2012; Mithander, Sundholm i Holmgren, 2007), zajednice “doživljavaju” traumatična povijesna iskustva posredstvom kulturno izgrađenih okvira predstavljanja prošlosti. Kulturna se obrada traume, pritom, razumijeva kao složen proces, podložan sukobljavanjima, nerijetko i polarizacijama aktera koji artikuliraju repertoare naracija o uznemirujućoj prošlosti s osobitim određenjima naravi događaja nasilja, žrtava i počinitelja. Traumatska mjesta izazivaju zbunjenost, konflikte i iritacije, što se, prema Assmann (2011: 287-293), može dovesti u vezu s najmanje dva činioca. Akteri teže, koristeći različite diskurzivne strategije uspostavljanja smisla, prostore trauma obilježiti, s jedne strane, jednoznačnim političkim porukama. Međutim, takve prakse, s druge strane, ne prevazilaze nego obično ističu nejedinstvenost, polemičku nesjedinjivost i nesvodljivu složenost višestrukih perspektiva sjećanja imanentnih traumatskim mjestima. Iako su traumatična povijesna iskustva, u pravilu, višeslojna, višeznačna, ispunjena različitim sjećanjima i tumačenjima, neosporno je da se “negativna sjećanja” nastoje iskoristiti za različite političke ciljeve.

U skladu s navedenim polazištima, u radu želimo ispitati kulturno referentne okvire s kojima su povezani procesi izgradnje, posredstvom praksi kolaborativnog rada, narativa o uznemirujućoj prošlosti unutar različitih jezičnih verzija Wikipedije. Naše drugo istraživačko pitanje, u tom smislu, glasi: *Kako se u člancima o masakrima na Markalama, među odabranim jezičnim verzijama Wikipedije, sastavljaju (odabiru, određuju, vrednuju, organiziraju, izlažu itd.) tragovi prošlosti u narativne mreže?*

Metoda i podaci

Istraživanje smo izveli koristeći se vrstom metode analize sadržaja, kakvu predlaže Rogers (2013). Riječ je o usporednom ispitivanju jedinica sadržaja koje nudi Wikipedija, uključujući obilježja osobita za medij (poput ugrađene stranice s historijom doprinosa, sačuvanim IP adresama anonimnih urednika, obrascima organizacije i sigurnosnim postavkama sadržaja itd.).

Analizirali smo tako sljedeće jedinice sadržaja: naslove članka, obrasce organizacije građe, tabele sadržaja, pojedinosti sadržaja (prije svega elemente narativa o prošlosti), urednike-korisnike i njihove geolokacije, reference, slike, poveznice članka, stranice za razgovor i historiju uređivanja članka.

U postupku prikupljanja i analize podataka koristili smo se računarskim aplikacijama koje su razvili istraživači unutar Inicijative digitalnih metoda, posebno alatkama za proučavanje Wikipedije.⁴

Podaci koje analiziramo odnose se na članke o masakrima na Markalama u bosanskoj⁵, hrvatskoj⁶, engleskoj⁷, srpskohrvatskoj⁸ i srpskoj⁹ jezičnoj verziji Wikipedije.¹⁰ Prilikom predstavljanja rezultata analize, podatke o sadržaju u Wikipediji na hrvatskom jeziku smo, u većini slučajeva, predstavljali izdvojeno. Naime, za razliku od ostalih analiziranih jezičnih verzija, Wikipedija na hrvatskom jeziku ne tematizira masakre na Markalama kao zaseban sadržaj, nego kao posebnu sekciju unutar članka “Pokolji u Sarajevu”. Nismo željeli izostaviti ove sadržaje prilikom analize, ali smo bili oprezni, zbog različite naravi članaka, prilikom uspoređivanja s ostalim jezičnim verzijama. Sve sadržaje o člancima analizirali smo na dan 16. aprila 2017. godine.

Rezultati

Analizirane jezične verzije Wikipedije međusobno se razlikuju u pogledu općih obilježja. Među “lokalnim” jezičnim varijantama najobimnija je, u pogledu broja članaka, srpskohrvatska Wikipedija, dok najveći broj aktivnih korisnika ima verzija na srpskom jeziku (Tabela 1).¹¹

⁴ Riječ je o alatkama: Wikipedia Cross-Lingual Image Analysis (dostupno na <https://wiki.digitalmethods.net/Dmi/ToolWikipediaCrosslingualImageAnalysis>), Wikipedia Edits Scraper and IP Localizer (dostupno na <https://wiki.digitalmethods.net/Dmi/ToolWikipediaEditsScraperAndIPLocalizer>), Wikipedia TOC Scraper (dostupno na <https://wiki.digitalmethods.net/Dmi/ToolWikiToc>) i Wikipedia Categories Scraper (dostupno na <https://wiki.digitalmethods.net/Dmi/ToolWikipediaCategoryAnalysis>).

⁵ Sadržaj dostupan na https://bs.wikipedia.org/wiki/Masakri_na_Markalama.

⁶ Sadržaj dostupan na https://hr.wikipedia.org/wiki/Pokolji_u_Sarajevu.

⁷ Sadržaj dostupan na https://en.wikipedia.org/wiki/Markale_massacres.

⁸ Sadržaj dostupan na https://sh.wikipedia.org/wiki/Masakri_na_Markalama.

⁹ Sadržaj dostupan na https://sr.wikipedia.org/wiki/Masakri_na_Markalama.

¹⁰ Članak o masakrima na Markalama također sadrži i Wikipedija na danskom, njemačkom, španskom, francuskom, italijanskom, norveškom, poljskom, ruskom, švedskom i turskom jeziku.

¹¹ Sve vizualne ilustracije, tabele i grafički prikazi navedeni su u Prilogu rada.

Članak o masakrima na Markalama ima najdužu historiju uređivanja u Wikipediji na bosanskom jeziku, gdje je prva verzija sadržaja publicirana krajem augusta 2004. godine, a najkraću članak u srpskohrvatskoj jezičnoj verziji, čija je prva verzija nastala krajem marta 2010. godine. Najveći broj revizija imaju članci u verziji na engleskom i srpskom jeziku, a najmanji u srpskohrvatskom izdanju. Engleska Wikipedija ima najveći broj urednika, dok verzija na srpskohrvatskom jeziku ima najmanji (Tabela 2). Doprinosi registriranih korisnika prevladavaju u odnosu na uređivanja anonimnih korisnika (kod kojih je poznata samo IP adresa). Najveći su u bosanskoj (26,55%) i engleskoj (25,7%), a najmanji u srpskohrvatskoj (4,3%) i srpskoj (3,1%) jezičnoj verziji (Grafički prikaz 1).

Analiza top deset korisnika sugerira da su urednici većinom privrženi radu na članku u jednoj jezičnoj verziji, dok su doprinosi drugim izdanjima rijetki ili minimalni (Tabela 3). Doprinosi top suradnika variraju, a najmanji su u Wikipediji na srpskohrvatskom jeziku. Također, u engleskoj i bosanskoj jezičnoj verziji među prvih deset suradnika nalaze se anonimni korisnici.

Analiza geografskih lokacija neregistriranih korisnika, kod kojih je poznata samo IP adresa, ukazuje na to da anonimni suradnici, koji u najvećem omjeru dolaze s područja bivše Jugoslavije, pokazuju sklonost ka davanju doprinosa u drugim jezičnim verzijama Wikipedije (Grafički prikaz 2). Izuzetak je srpskohrvatska verzija, gdje je samo jedan doprinos anonimnog korisnika.

Usporedna analiza stranica s historijom uređivanja članka upućuje na moguće odnose utjecaja među pojedinim jezičnim izdanjima Wikipedije, posebno utjecajnost varijante na engleskom jeziku u oblikovanju "lokalnih" verzija članka. Aktualni oblik članka u bosanskoj jezičnoj verziji, naprimjer, vodi porijeklo od članka s Wikipedije na engleskom jeziku, kao što trenutna verzija članka u srpskohrvatskoj verziji potječe od članka iz Wikipedije na bosanskom jeziku. Isto tako, historija izmjena članka pruža uvide u norme oblikovanja sadržaja. Ove procese analiziramo detaljnije u nastavku. Pritom prvo predstavljamo rezultate analize trenutnih verzija članka, a nakon toga genezu njihova uređivanja.

Trenutne verzije članaka u svim analiziranim jezičnim izdanjima koriste isti naslov – "Masakri na Markalama". Wikipedija na hrvatskom jeziku ne sadrži, kao što smo napomenuli, zaseban članak o masakrima na Markalama, ali je sekcija unutar članka "Pokolji u Sarajevu", u kojoj se izlažu ova

zbivanja, naslovljena pomoću ovih odrednica. Stranice s historijom uređivanja ukazuju na stabilnost korištenja naziva među analiziranim člancima.¹²

Analiza sigurnosnih postavki članka i istaknutih upozorenja svjedoči o mimoilaženjima stavova korisnika, pa čak i prisustvu “uređivačkih ratova” u procesima oblikovanja sadržaja unutar pojedinih jezičnih verzija Wikipedije. Izdanje na bosanskom i srpskom jeziku u periodu izvođenja analize nije dozvoljavalo neregistriranim korisnicima uređivanje sadržaja. Naime, od nastanka članka, a posebno tokom 2006, 2007. i 2009. godine, proces uređivanja u Wikipediji na bosanskom jeziku obilježen je učestalim mijenjanjima dijelova sadržaja, uglavnom u aspektu naravi događaja i počinitelja, od strane neregistriranih korisnika i poništavanja ovih izmjena od samih registriranih urednika. Zbog “vandalizama”, kako ove prakse nazivaju urednici, doprinosi anonimnih korisnika su onemogućeni 2009. godine. Slične prakse evidentne su i u Wikipediji na srpskom jeziku, gdje su također vidljivi i sporovi među registriranim urednicima.¹³ Uređivanje članka na engleskom jeziku također je bilo praćeno suprotstavljanjima urednika, među kojima se izdvajaju korisnici “Live Forever” i “Bormalagurski”¹⁴, stranica je bila zaštićena u određenim periodima, ali članak trenutno ne uključuje ovakve sisteme zaštite. Ostale analizirane jezične verzije također ne sadrže slične sigurnosne postavke.

¹² Jedine razlike, u pogledu naziva članka, mogu se pronaći kod izvornih verzija sadržaja u izdanjima na bosanskom i srpskom jeziku. Naime, prvobitni članci u objema jezičnim verzijama razmatraju samo događaj iz augusta 1995. godine. Izvorni članak na bosanskom jeziku iz 2004. godine tako je bio naslovljen u jednini (“Masakr na Markalama”), a izmijenjen je u trenutni naziv tokom 2006. godine, kada je prvobitna verzija zamijenjena sadržajem preuzetim s engleske jezične varijante. Izvorni članak na srpskom jeziku iz maja 2006. godine nosio je naziv “Granatiranje pijace Markale”, ali je već isti dan, nakon nekoliko sati, promijenjen u naslov “Masakr na Markalama”, koji je zamijenjen u oblik u množini naredne godine.

¹³ Pogledati historiju uređivanja članka, posebno tokom 2011. godine, dostupnu na https://sr.wikipedia.org/wiki/Масакри_на_Маркалама&action=history.

¹⁴ Korisnik “Live Forever”, prema podacima s korisničkog profila, porijeklom je iz BiH, a nastanjen je u SAD-u. Inače, trenutni oblik članka u Wikipediji na engleskom jeziku vodi porijeklo od verzije koju je ovaj korisnik kreirao u maju 2006. godine. Na korisničkom profilu osobe pod imenom “Bormalagurski” istaknuto je upozorenje o sumnji da je riječ o suradniku koji koristi jedan ili više sekundarnih računa, najčešće s ciljem kršenja ili zaobilaženja pravila Wikipedije (tzv. čarapko). Također, blokirani korisnik koji koristi isto ime, ali na ćirilicomnom pismu (Бормалагурски), autor je izvorne verzije članka u srpskoj jezičnoj verziji iz maja 2006. godine.

Wikipedija na engleskom jeziku također sadrži, ispod naslova članka, izdvojeno upozorenje o potrebi ažuriranja članka iz maja 2016. godine. Korisnici se mole da ažuriraju sadržaj članka tako da odražava recentne događaje ili novodostupne informacije. Ispod naslova Wikipedije na srpskom jeziku izdvojena su dva upozorenja. Korisnici se upozoravaju, prvo, o osporenoj neutralnoj tački gledišta članka, kao i, drugo, o jednostranosti i pristrasnosti perspektive sadržaja. Prvo je upozorenje prisutno od izvornih verzija članka iz 2006. godine.

Jezična izdanja Wikipedije podudaraju se, odnosno razlikuju, u većoj ili manjoj mjeri, u aspektu načina organiziranja sadržaja članka u sekcije.¹⁵ Iako nijedan članak u cijelosti nema identične odjeljke, neke su sekcije, poput sadržaja o prvom i drugom masakru, zajedničke svim verzijama. Također, sadržaji o sudskim procesima pred haškim pravosuđem u člancima na bosanskom i srpskohrvatskom jeziku nalaze su unutar sekcija o prvom i drugom masakru. Članak u srpskoj jezičnoj verziji sadrži dva odjeljka koja druge verzije nemaju (“Tumačenja koja odstupaju od Haškog suda” i “Posljedice”). Slično je i sa sekcijom “Srpski mediji o Markalama” u srpskohrvatskoj verziji, koja nije zastupljena u ostalim jezičnim verzijama. Načini organizacije sadržaja članka imali su različitu genezu. Tabela ili lista sa sadržajem prvo je sačinjena u engleskoj jezičnoj varijanti u maju 2006. godine, a sadržavala je četiri sekcije (1. Prvi masakr; 2. Drugi masakr; 3. Vidi također; i 4. Reference). Nekoliko dana kasnije uvrštena je još jedna sekcija “Daljnji razvoj”, koja je u novembru iste godine preimenovana u “Suđenja”. Članak u bosanskoj jezičnoj varijanti dopunjen je u februaru 2007. godine s trenutnom tabelom sadržaja. U odnosu na englesku jezičnu verziju sadržavala je sekciju s popisom ubijenih civila u prvom masakru. Prva lista sadržaja u Wikipediji na srpskom jeziku, iz augusta 2007. godine, sadržavala je četiri odjeljka (1. Istorijska istraživanja o incidentu; 2. Posljedice; 3. Reference; i 4. Spoljašnje veze), koja su izmijenjena i dopunjena trenutnim verzijama tokom 2011. godine. Lista sadržaja u srpskohrvatskoj jezičnoj verziji preuzeta je s Wikipedije na bosanskom jeziku 2010. godine, a dopunjena je 2012. godine odjeljkom “Srpski mediji o Markalama”.

¹⁵ U nastavku ne upoređujemo, zbog različite naravi članka, sekcije sadržaja u hrvatskoj jezičnoj verziji Wikipedije. Članak “Pokolj u Sarajevu”, inače, organiziran je u dvanaest odjeljaka (1. Bakareva; 2. Budakovići; 3. Dobrinja; 4. Ferhadija; 5. Markale; 6. Halaći; 7. Boljakov Potok; 8. Novi Grad; 9. Alipašino Polje; 10. Trg ZAVNOBiH-a; 11. Izvori; 12. Povezani članci).

Sličnosti i razlike među analiziranim člancima, vidljive u razini organizacije sadržaja, postaju još izraženije kada se detaljnije razmotre obrasci povezivanja odabranih tragova prošlosti u narativne mreže koje nude osobita određenja žrtava, počinitelja, kao i “prirode” događaja nasilja. Uvodni su odjeljci, u tom smislu, naročito indikativni. Korisnici, naime, unutar ovih sekcija teže sažeti i izložiti, u skladu s normativno pretpostavljenim principima neutralnosti, ključne, “bitno određujuće” aspekte događaja. Usporednom analizom odjeljaka tako se mogu uočiti tačke oko kojih se narativni sklopovi međusobno približavaju, odnosno udaljavaju.

Uvodni sadržaji u svim analiziranim jezičnim verzijama podudaraju se tako u određenju događaja kao masovnog ubistva (masakri), žrtava (građana Sarajeva) te okolnosti (događaji se situiraju u kontekst rata u BiH, to jest opsade Sarajeva). Također, uvodni paragrafi svih članaka posebno pojašnjavaju ili ističu mjesto gdje su se zločini dogodili (tržnica Markale, termin koji se koristi u opisu događaja, kao i činjenicu da je riječ o lokaciji u središtu grada), datume zbivanja, broj¹⁶ žrtava, te veze između drugog masakra i kampanje bombardiranja položaja Vojske Republike Srpske (u nastavku: VRS), koju je NATO izveo u periodu od 30. augusta do 20. septembra 1995. godine.

S druge strane, prikazi se mimoilaze u aspektu određenja počinitelja zločina, a time i konzekventno same naravi događaja nasilja. Usporedna analiza članaka upućuje na postojanje suprotstavljenih, u određenom smislu i ambivalentnih perspektiva u pogledu pitanja odgovornosti za masakr. Uvodni pasusi u svim jezičnim verzijama, izuzev Wikipedije na srpskom jeziku, tako eksplicitno pripisuju VRS-u odgovornost za zločine, upućujući korisnike, putem referenci, na nalaze ustanovljene u procesima protiv Stanislava Galića i Dragomira Miloševića pred Međunarodnim krivičnim tribunalom u Hagu. Uvodni pasus članka na srpskom jeziku, nasuprot tome, izostavlja, korištenjem pasivnog glagolskog oblika, određenje počinitelja te se usmjerava na način izvršenja zločina. Uz minobacački napad, međutim, spominje i verziju prema kojoj su napadi izvršeni podmetnutom bombom, pozivajući se, u referencama, na članak iz srbijanskih medija. Uvodni dio tako, u konačnici, navodi najmanje dva stajališta o pitanju odgovornosti. Prema

¹⁶ Jedina razlika u ovom aspektu može se uočiti kod podataka o broju žrtava za masakr iz 1995. godine. Engleska jezična verzija, naime, navodi podatke o 43 ubijene i 75 povrijeđenih osoba, dok ostale verzije pišu o 37 ubijenih i 90 ranjenih osoba.

presudama Haškog tribunala za oba zločina odgovorna je, kako se navodi, VRS, dok su prema istragama komisija UN-a i izjavama nekadašnjeg specijalnog izaslanika UN-a Yasushija Akashija oba slučaja ostala nerazjašnjena. Također, u uvodu se navode, pozivajući se na novinske članke, stajališta koja sugeriraju da je oba napada inscenirala Armija BiH (u nastavku ABiH) kako bi izazvala reakciju NATO-a. Kao što upućuju poveznice na dodatne sadržaje (Tabela 6), u člancima se promoviraju dva okvira razumijevanja događaja nasilja: masakri kao činovi teroriziranja civilnog stanovništva tokom opsade Sarajeva i kao svojevrsne operacije pod lažnom zastavom.

Također treba napomenuti, članci koji eksplicitno pripisuju odgovornost za masakre VRS-u nisu međusobno homogeni, a čini se ni interno koherentni. Članak u Wikipediji na engleskom jeziku u nastavku uvoda tako navodi kako je odgovornost za prvi masakr predmet rasprava jer istrage nisu došle do nedvosmislenih rezultata. U članku se, naime, upućuje i na mišljenja prema kojima je napad izvršila ABiH kako bi izazvala reakciju međunarodne zajednice. Iako ih ne pojašnjavaju, uvodni dijelovi članka u bosanskoj i srpskohrvatskoj jezičnoj verziji tematiziraju ova stajališta indirektno, koristeći uglavnom negativno obojenu leksiku, poput termina "relativizacija masakra", "negiranje zločina", "špekulacije o počinioću", "teorije zavjere" itd. Razlike i dvosmislenosti u određenjima počinitelja također su vidljive u uokvirenim informativnim sažecima (Grafički prikaz 3).

U ostalim se dijelovima članka ovi aspekti detaljnije razrađuju, pri čemu se jedni sadržaji javljaju u svim a drugi u samo nekim jezičnim izdanjima.

U izlaganju podataka o prvom masakru jezična izdanja se podudaraju u pogledu sljedećih aspekata: datuma i vremena zločina; širenja televizijskih snimaka o masakru putem globalnih medija; rezultata istrage UN-ove komisije i zaključka u suđenju Galiću, prije svega nalaza vještačenja balističkog stručnjaka Berke Zečevića. Članak u Wikipediji na bosanskom jeziku uz to još navodi i mjesto odakle je granata ispaljena te spisak ubijenih građana, dok članak u srpskom jezičnom izdanju navodi kako su političari Republike Srpske negirali, zbog pristrasnosti, nalaze vještaka.

Prikaz drugog masakra u svim analiziranim verzijama, s iznimkom Wikipedije na hrvatskom jeziku, sadrži podatke o datumu i vremenu masakra, te nalaze istrage UN-a koja je ustanovila da su granate ispaljene s područja koja je kontrolirala VRS. Wikipedija na engleskom i bosanskom jeziku uz to još navodi i izjave nekadašnjeg šefa civilnog sektora UN-a Davida Harlanda u kojima potvrđuje da su istrage UN-a van svake sumnje nedugo nakon

događaja utvrdile odgovornost VRS-a za napade, ali da iz taktičkih razloga, sigurnosti pripadnika UN-a uoči kampanje NATO-a, ove nalaze nisu tada javno objelodanili. Članak na engleskom jeziku navodi i podatke koje ostali članci ne sadrže. U sekciji o drugom masakru tako se navodi kako su istrage u procesu protiv generala Dragomira Miloševića, a što je potvrđeno i u procesu protiv Momčila Perišića, ustanovile, suprotno istragama UN-a, drugo mjesto s kojeg su granate bile ispaljene, a koje je također bilo pod kontrolom VRS-a. Također, članak na engleskom i srpskom jeziku navodi i izjavu pukovnika Andreja Demurenka, komandanta ruskog mirotvoračkog bataljona, koji osporava nalaze prvobitnog izvještaja UN-a. Usto, tekst u srpskoj jezičnoj verziji navodi i stajalište Konstantina Nikiforova, moskovskog historičara i pisca govora nekadašnjeg ruskog predsjednika Borisa Jeljcina, koji smatra da su oba maskara organizirale, kako se navodi u članku, zapadne službe u okviru tajnih akcija “Ciklon 1 i 2”.

Trenutne verzije članaka produkti su složenih procesa uređivanja, koje možemo pratiti usporednom analizom stranica s historijom doprinosa.

Među svim analiziranim verzijama, članak je prvi put kreiran u Wikipediji na bosanskom jeziku, 29. augusta 2004. godine. Autor sadržaja bio je anonimni korisnik s IP adresom iz Francuske (Saint-Aigulin), a tematizirao je samo masakr iz 1995. godine. Članak je modificirao korisnik pod imenom Demicx, korigirajući pravopisne greške i dodajući interne poveznice na tekst, a potom korisnik “Dado” početkom 2006. godine, uz opasku “bez emocija ovaj put”. Emocije su se odnosile na opis događaja nasilja (odrednica “stravični zločin”, koja je zamijenjena novim terminom “masakri”) i počinitelja (termin “četničke divljačke organizacije” zamijenjen je izrazom “postrojbe Vojske Republike Srpske”). Urednik je, također, sadržaj svrstao u kategoriju “ratni zločini”. Mjesec dana nakon toga anonimni korisnik s IP adresom iz Austrije (Beč) načinio je izmjene u aspektu počinitelja (“postrojbe Vojske Republike Srpske” promijenjene su u “postrojbe Muslimanskog Oslobođilačkog Pokreta”) i same naravi događaja (autor je predstavio masakr kao djelo ABiH). Članak je isti dan, nakon nešto malo više od pola sata, urednik Demicx vratio na prethodnu verziju, uz komentar “vandalizam”. Slični postupci (izmjene i poništavanja doprinosa u aspektu počinitelja i same naravi događaja) ponavljaju se u narednim mjesecima (Grafčki prikaz 4). Iako još u rudimentarnom obliku, sadržaji članka sugeriraju najmanje tri bitna uvida. Brzina izmjena onoga što urednici određuju kao “vandalizam” ukazuje, kao prvo, na prisustvo tehnologija (tzv. alert aplikacija) u ovim

procesima. Izmjene također upućuju, kao drugo, na prisustvo dva suprotstavljena diskursa o prošlosti, među kojima postoji nesuglasje o naravi događaja i počinitelju, pri čemu urednici povlašćuju samo jedan od njih. I, u konačnici, ne treba zanemariti težnju da se ispravkama pravopisnih greški, umrežavanjem sadržaja, stilizacijama teksta te dodavanjem kategorija ovi prikazi usklade sa zahtjevima žanra enciklopedije. Trenutni oblik članka vodi porijeklo od prijevoda članka iz Wikipedije na engleskom jeziku, koji je u maju 2006. godine zamijenio postojeći sadržaj. Sadašnja struktura sadržaja zapravo je modificirana verzija članka na engleskom jeziku iz februara 2007. godine, u kojem se jedni aspekti naglašavaju a drugi izostavljaju. Ostale dopune uglavnom su bile manje dorade u pogledu korekcija greški i kategorizacija sadržaja. Također, neregistrirani su korisnici sporadično pravili intervencije manjeg obima u tekstu (u aspektu počinitelja), što je poništavano vrlo brzo.¹⁷ Članci u Wikipediji na srpskohrvatskom i hrvatskom jeziku oblikovani su pod utjecajem sadržaja publiciranih u bosanskoj odnosno engleskoj jezičnoj varijanti.

Korisnici su konturu trenutne verzije članka u Wikipediji na engleskom jeziku oblikovali, u najvećem obimu, tokom 2006. godine, kada je sadržaj prvi put i kreiran. U maju te iste godine korisnik "Live Forever" kreirao je članak koji će postati osnova za prikaz događaja ne samo u engleskoj varijanti nego i "lokalnim" jezičnim izdanjima. Izvorni sadržaj sačinjen je na osnovu novinarskih tekstova, a dopunjen podacima iz sudskih presuda. U narednom periodu, posebno tokom 2007, 2013. i 2016. godine, uvršteni su sažeci o masakrima, dopunjeni dijelovi u sekcijama o prvom i drugom masakru te presudama Haškog tribunala.

Članak u Wikipediji na srpskom jeziku kreirao je korisnik "Bormalagurski" u maju 2006. godine, a odnosi se samo na masakr iz augusta 1995. godine. Prvobitna verzija članka pored podataka o broju žrtava, kao i tvrdnji da je riječ o "nameštenom granatiranju", sadrži i tvrdnje o posljedicama događaja i "istorijskim istraživanjima incidenta", a koje su u manje-više identičnom obliku prisutne u trenutnoj verziji članka. Sadržaj je dopunjen, u najvećem obimu, tokom 2007. i 2011. godine, dok su korisnici 2015. godine uvrstili iskaze o mogućnosti da su napadi izvršeni podmetnutom bombom.

Članci analiziranih jezičnih izdanja Wikipedije upućuju korisnike, putem hiperlinkova, na različite izvore saznanja navedene u referencama. Usporedna

¹⁷ Pogledati historiju uređivanja članka, posebno tokom 2007. i 2009. godine.

analiza pokazuje da je tekst BBC-ja iz 2004. godine zajednička referenca za članke u sve četiri jezične verzije Wikipedije, dok je poveznica na web-lokaciju Haškog tribunala koja sadrži presudu Galiću i tekst Patricka Moora “Srbi negiraju umiješanost u granatiranje” zajednička za tri jezične verzije. Najveći broj referenci ima članak na engleskom, a najveći broj jedinstvenih referenci članak na srpskom jeziku (Tabela 4).¹⁸

Prema zajedničkim obilježjima sve reference mogu se klasificirati u tri široke klase izvora saznanja o događajima u prošlosti: međunarodne političko-pravne ustanove (poput UN-a i Haškog tribunala), novinarske organizacije i naučno-stručne studije. S izuzetkom Wikipedije na bosanskom jeziku, koja ne sadrži reference s dokumentima Tribunala, sve ostale verzije sadrže ove tri klase izvora (Tabela 5).

Svi analizirani članci na kraju sadržaja upućuju korisnike na dodatne, povezane sadržaje. S izuzetkom članka “Opsada Sarajeva”, koji se navodi u četiri jezična izdanja, većina poveznica razlikuje se među analiziranim jezičnim verzijama (Tabela 6).

I naposljetku, treba reći kako članci u Wikipediji na bosanskom i engleskom jeziku jedini sadrže slike, prvi snimak iz ratnog perioda, a potonji aktualnu fotografiju tržnice Markale.

Diskusija

Ispitivanje koje smo poduzeli u radu koristeći se studijom slučaja masakra na Markalama podupire stajališta istraživačke skupine Inicijativa digitalnih metoda o plodotvornosti korištenja Wikipedije za proučavanje politika pamćenja i pomirenja događaja prošlosti koje se reproduciraju u određenim društveno-tehnološkim okruženjima. Rezultati usporedne analize članaka upućuju na tačke mimoilaženja u raspravama među korisnicima, ali isto tako i na skup svojstava koja dijele, u većoj ili manjoj mjeri, sva jezična izdanja.

Istraživanje je tako ustanovilo postojanje suprotstavljenih, a donekle i ambivalentnih prikaza prošlosti među analiziranim člancima. Ključna je tačka razlikovanja među sadržajima pitanje određenja naravi događaja nasilja (kampanje teroriziranja vs. operacija pod lažnom zastavom), odnosno same mogućnosti određenja počinitelja masakra. Iako svako jezično izdanje

¹⁸ Sekcija o masakrima na Markalama u članku “Pokolji u Sarajevu” u Wikipediji na hrvatskom jeziku ne sadrži reference.

eksplicitno određuje, s iznimkom Wikipedije na srpskom jeziku, počinitelja zločina, rezultati analize sugeriraju da su prikazi slučajeva većinom nekoherentni, što podupire uvide o otvorenosti, nedovršenosti, višeznačnosti, u osnovi složenosti konstitucije memorija u okruženju digitalnih tehnologija (Reading, 2011; Hoskins, 2009; Ernst, 2004).

U uvodnom pasusu članka na engleskom jeziku navodi se, naprimjer, da su masakre počinili pripadnici VRS-a, pozivajući se na presude Haškog tribunala. U tekstu se, međutim, pred kraj uvodne sekcije tvrdi kako je odgovornost za prvi masakr osporena jer inicijalna istraga komisije UN-a nije mogla nedvosmisleno ustanoviti iz kojeg je pravca ispaljena granata. Koristeći pasivni glagolski oblik, u članku je navedeno kako se “tvrdilo” da je ABiH izvela napad da bi potakla međunarodnu intervenciju. Potom se tvrdi, u narednoj rečenici, kako je Karadžić u svojoj odbrani koristio “ovu glasinu” uprkos presudi sudija u procesu protiv Galića, koji su ocijenili, na osnovu prikupljenih dokaza, “razumnim” zaključak da je granata ispaljena s područja koji je kontrolirala VRS. Izdvojeni sažeci određuju, s druge strane, VRS kao počinitelje oba maskara, ali se u sekciji o drugom masakru obrazlaže da je istraga u procesu protiv Dragomira Miloševića, kao i protiv Momčila Perišića, došla do drugačijih zaključaka u pogledu smjera projektila. Također, u okviru odjeljka navedene su izjave komandanta ruskog mirotvoračkog bataljona koji smatra da je VRS bila neutemeljeno optužena za drugi masakr. U konačnici, članak završava navođenjem mišljenja novinara Tima Judaha i nekadašnjeg UN-ovog promatrača Jana Segersa, koji oprečno impliciraju krivnju, odnosno neodgovornost VRS-a. Stranice s historijom uređivanja članka i razgovorima korisnika ističu oprečna stajališta te problematiziraju zamagljene granice između činjenica i mišljenja u prikazima događaja. Sve u konačnici usložnjava izdvojena napomena o potrebi ažuriranja članka kao i dodatne poveznice koje upućuju na natuknice s različitim konotacijama (npr. Srpski ratni zločini u jugoslavenskim ratovima vs. Operacija pod lažnom zastavom). Slično tome, prakse naglašavanja jednih, a izostavljanja ili marginaliziranja drugih aspekta događaja u ostalim jezičnim verzijama ne doprinose koherentnosti prikaza, nego produbljuju razlike među njima.

Podaci isto tako upućuju, treba napomenuti, i na skup sličnih svojstava među tekstovima koji doprinose kruženju, obnavljanju i održavanju mreža iskaza, izvora i ostalih elemenata koji se posreduju u okruženju Wikipedije s ciljem artikulacije osobitih znanja, vjerovanja i percepcija o prošlosti.

Rezultati analize ukazuju na povezanost između prikaza događaja koji se oblikuju posredstvom praksi kolaborativnog rada unutar različitih jezičnih izdanja Wikipedija i politika pamćenja koje prevladavaju u postjugoslavenskim javnim/medijskim okruženjima, a čije su oblike, kontekste i tehnologije opisale pojedine studije.

Naime, u kontekstu ovog prostora, teoretičari iz oblasti kulturalnih i rodnih studija upućuju na osobite memorijske politike, operativne u tretmanu naslijeđa uznemirujuće prošlosti. Husanović (2012, 2014) i Arsenijević (2011) tako dovode u vezu prevlađujuće etnonacionalne politike identiteta i repertoare naracija prošlosti sa širim, neoliberalnim praksama “kulturaliziranog upravljanja traumom”, koje se temelje na strateškim kolaboracijama bioinformatičkih znanosti (posebno forenzike), multikulturalističkog postkonfliktnog upravljanja (s politikom pomirenja u obliku tranzicijske pravde) i religije. Posredstvom takvih diskurzivnih formacija proizvode se svojevrsne “hegemonijske ontologije svijeta” (Žarkov, 2014), “simboličke geografije nasilja” unutar kojih su operativni diskursi o “lokalnim” i “međunarodnim” subjektima. Prva je pozicija, unutar ovog imaginarija, obilježena afektivnošću, sklonosti ka ispoljavanju primordijalnog nasilja, dok se potonji subjekt nadaje kao nositelj znanja, morala, pravde, u konačnici same istinske ljudskosti (Žarkov, 2014: 10-17). Studije medijskih diskursa o uznemirujućoj prošlosti podupiru, čini se, takve uvide. Obrasci su najuočljiviji, kako sugerira Mahmutović, u gramatici komemorativnih priča koje počinju, u pravilu, stravičnim opisima traumatičnog iskustva, koje iznose žrtve, a završavaju konstatacijama o sudskim procesima, prošlim, trenutnim i budućim, koji su utvrdili, utvrđuju ili nisu još razjasnili “van svake sumnje” prirodu zbivanja, žrtve i počinitelje. Riječ je o osobitim dispozitivima, ako ne već i ideološkim konstitutivnim fantazijama, koje se zasnivaju na uvjerenju o postojanju i djelotvornosti određenog, takoreći izvanjskog stručnog autoriteta “koji će pomoću znanosti utvrditi a kroz pravo sankcionirati objektivnu istinu o prošlosti, a time i prevazići primordijalne i tribalne afekte, odnosno dovesti do procesa pomirenja” (Mahmutović, 2013: 59).

Utjecajnost engleske jezične verzije u oblikovanju sadržaja “lokalnih” jezičnih izdanja, kao i činjenica da su najveći doprinos oblikovanju sadržaja u samoj engleskoj verziji dali korisnici porijeklom s područja bivše Jugoslavije, upućuje na važnost potvrde tumačenja događaja u izvanjskim, normativno pretpostavljenim, neutralnim autoritetima. Sadržaji članaka, posebno

izvori, kao i diskusije među korisnicima, afirmiraju razliku između lokalnih i međunarodnih subjekta, pri čemu su potonji nerijetko priznati i kao izvori znanja o prošlosti i subjekti utvrđivanja pravde. Ovi postupci vidljivi su i kod prikaza koji, čini se, osporavaju legitimnost izvanjskih autoriteta. Uvodni pasusi u članku u Wikipediji na srpskom jeziku navode, naprimjer, tumačenja Haškog tribunala o masakrima, ali ih istovremeno dovode u pitanje tvrdnjama nekadašnjeg specijalnog predstavnika UN-a o prvobitnim istragama prema kojima su oba slučaja ostala nerazjašnjena. Time istovremeno osporavaju ali i afirmiraju opravdanost izvanjskog autoriteta.

Nalazi studije upućuju na najmanje dva bitna uvida o posredovanju uznemirujuće prošlosti u okruženju Wikipedije koja buduće analize sličnih slučajeva trebaju podrobnije ispitati. Sami po sebi, prostori sjećanja koji se oblikuju posredstvom kolaborativnih platformi ne dovode, kao prvo, do boljeg razumijevanja prošlosti. U njima se prije konstituiraju višestruki, nedovršeni i, nerijetko, suprotstavljeni prikazi prošlosti. Repertoari naracija koji se oblikuju u interakcijskom poretku Wikipedije povezani su, kao drugo, s prevladavajućim diskursima sjećanja/pamćenja. Prakse kolaborativnog rada prije ih afirmiraju nego što potiču "alternativne", bitno drugačije pristupe sagledavanja uznemirujuće prošlosti.

Literatura

- Alexander, J. C. (2003). *The Meaning of Social Life: A Cultural Sociology*. New York: Oxford University Press.
- Arsenijević, D. (2011). Gendering the Bone: The Politics of Memory in Bosnia and Herzegovina. *Journal for Cultural Research*, 15(2), 193-205. <http://dx.doi.org/10.1080/14797585.2011.574059>
- Assmann, A. (2011). *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: XX vek.
- Assmann, A. i Short, L. (urednici). (2012). *Memory and Political Change*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Baraković, V. i Mahmutović, M. (2014). Bosanskohercegovačka novomedijska ekologija. *Medijski dijalozi – časopis za istraživanje medija i društva*, 19(7), 205-219. UDK:004.738.5:070(497.6).
- Chesney, T. (2006). An Empirical Examination of Wikipedia's Credibility. *First Monday*, 11(11). <http://dx.doi.org/10.5210/fm.v11i11.1413>.
- Ćurak, N. (2002). *Geopolitika kao sudbina: postmodernistički ogled o perifernoj zemlji*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Ćurak, N. (2006). *Obnova bosanskih utopija: politička filozofija, politologija i sociologija postdejtonske BiH*. Sarajevo-Zagreb: Synopsis.

- Delić, Z. & Mahmutović, M. (2015). Umrežavanje prošlosti: memorijske kulture no-
vomedijske ekologije. In *media res – Međunarodni znanstveni časopis za filozofiju
medija*, 4(7), str. 1076-1094. UDK 316.334.5:004.087 (497.6).
- Dimitrijević, N. (2011). *Dužnost da se odgovori: masovni zločin, poricanje i kolektivna
odgovornost*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Ernst, W. (2004). The Archive as Metaphor. *Open*, 7, 46-53.
- Fuller, M. (2007). *Media Ecologies*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Garfinkel, H. (1967). *Studies in Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Gillespie, T. L. (2014). The Relevance of Algorithms. U Gillespie, T., Boczkowski, P.,
i Foot, K. (urednici), *Media Technologies*, 167-194. Cambridge, MA: MIT Press.
- Goffman, E. (1981). *Forms of Talk*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Halavais, A. i Lackaff, D. (2008). An Analysis of Topical Coverage of Wikipedia.
Journal of Computer-Mediated Communication, 13(2), 429-440. 10.1111/j.1083-
6101.2008.00403.x.
- Hoskins, A. (2009). Digital Network Memory. u Erll, A. i Rigney, A. (urednici), *Me-
diation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory* (str.91-107). Ber-
lin: Walter de Gruyter.
- Hoskins, A. (2011). Media, Memory, Metaphor: Remembering and the Connective
Turn. *Parallax*, 17(4), 19-31. <http://dx.doi.org/10.1080/13534645.2011.605573>
- Hoskins, A. (2015). Archive Me! Media, Memory, Uncertainty. U Hajek, A., Lohmeier,
C. i Pentzold, C. (urednici), *Memory in a Mediated World: Remembrance and Re-
construction*, 13-35. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hoskins, A. and Tulloch, J. (2016). *Risk and Hyperconnectivity: Media and Memories
of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hoskins, A. i O'Loughlin, B. (2007). *Television and Terror: Conflicting Times and the
Crisis of News Discourse*. New York: Palgrave MacMillan.
- Husanović, J. (2012). Kultura traume i identitarna politika u BiH: kritika ideologije
pomirenja. *Diskursi – društvo, religija, kultura*, 2(3), 11-23.
- Husanović, J. (2014). Resisting the Culture of Trauma in Bosnia and Herzegovina:
Emancipatory Lessons for/in Cultural and Knowledge Production. U Zarkov, D.
& Glasius, M. (urednici), *Narratives of Justice In and Out of the Courtroom: For-
mer Yugoslavia and Beyond*, 147-162. Cham: Springer.
- Jalbert, P. L. (1999). Critique and Analysis in Media Studies: Media Criticism as Prac-
tical Action. U Jalbert, P. L. (ur.), *Media Studies: Ethnomethodological Approaches*,
31-51. Lanham: University of Press of America.
- Mahmutović, M. (2013). Medijska konstrukcija kolektivnih sjećanja: tretman proš-
losti u polju novinarstva s osvrtom na postdejtonsku BiH. *Obrazovanje odraslih:
časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*, 2, 39-65. UDK : 316.774:008 (497.6)
- Mahmutović, M. i Delić, Z. (2016). Posredovanje uznemirujuće prošlosti u polju
novinarstva: vijest kao roba, javno dobro i manipulacija. *Medijski dijalozi – časo-
pis za istraživanje medija i društva*, 9(24), str. 197-223. UDK: 316.77:070:81'42
- Manovich, L. (2001). *The Language of New Media*. Cambridge, MA: The MIT Press.

- Mayer-Schönberger, V. (2009). *Delete: The Virtue of Forgetting in the Digital Age*. Princeton: Princeton University Press.
- McLuhan, M. (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*. London: Routledge.
- Mithander, C., Sundholm, J., i Holmgren Troy, M. (urednici). (2007). *Collective Traumas: Memories of War and Conflict in 20th-century Europe*. Brussels: Petar Lang.
- Morozov, E. (2013). *To Save Everything Click Here: Technology, Solutionism and the Urge to Fix Problems That Don't Exist*. London: Penguin Books Ltd.
- Postman, N. (1970). The Reformed English Curriculum. U Eurich, A. C. (ur.), *The Shape of the Future in American Secondary Education*, 160-168. New York: Pitman Publishing Corporation.
- Reading, A. (2011). Memory and Digital Media: Six Dynamics of the Global Memory Field. U Neiger, M., Meyers, O. i Zandberg, E. (urednici). *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age*, str. 241-252. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Rector, L. H. (2008). Comparison of Wikipedia and Other Encyclopedias for Accuracy, Breadth, and Depth in Historical Articles. *RSR. Reference Services Review*, 36(1): 7-22.
- Rogers, R. (2013). *Digital Method*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Rogers, R. i Sendijarević, E. (2012, juli). Neutral or National Point of View? A Comparison of Srebrenica Articles across Wikipedia's Language Versions. Materijal prezentiran na *Wikipedia Academy: Research and Free Knowledge*, Berlin, 29. juni – 1. juli, dostupno na https://pure.uva.nl/ws/files/2262079/157043_3_Paper_Richard_Rogers_Emina_Sendijarevic.pdf.
- Rosenzweig, R. (2006). Can History Be Open Source? Wikipedia and the Future of the Past. *Journal of American History*, 93(1), 117-146. <https://doi.org/10.2307/4486062>.
- Scollon, R. i Scollon, S. (2004). *Nexus Analysis: Discourse and the Emerging Internet*. New York: Routledge.
- Stiegler, B. (2010). Memory. U Mitchell, W. J. T. i Hansen, M. (urednici), *Critical Terms for Media Studies*, 64-87, Chicago: University of Chicago Press.
- Strate, L. (2004). A Media Ecology Review. *Communication Research Trends*, 23(2-3), 3-48.
- Stvilia, B., Twidale, M. B., Smith, L. C. i Gasser, L. (2008). Information Quality Work Organization in Wikipedia. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 59(6), 983-1001. 10.1002/asi.20813.
- West, K. i Williamson, J. (2009). Wikipedia: Friend or Foe? *Reference Services Review*, 37(3), 250-271. <https://doi.org/10.1108/00907320910982758>.
- Winter, J. (2008). Sites of Memory and the Shadows of War. U Erll, A. i Nünning, A. (urednici), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, 61-74. Berlin: Walter de Gruyter.
- Žarkov, D. (2014). Ontologies of International Humanitarian and Criminal Law: 'Locals' and 'Internationals' in Discourses and Practices of Justice. U Zarkov, D. & Glasius, M. (urednici), *Narratives of Justice In and Out of the Courtroom: Former Yugoslavia and Beyond*, 3-21. Cham: Springer.

Prilozi

Tabela 1. Obilježja analiziranih jezičnih verzija Wikipedije

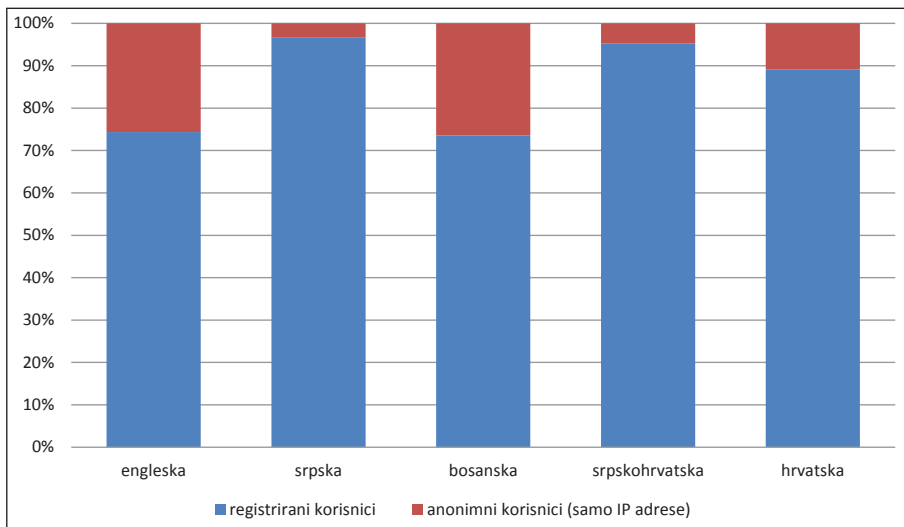
Rang prema broju članaka	Jezična verzija	Broj članaka	Broj uređivanja	Broj korisnika	Broj aktivnih korisnika
1	engleska	5.385.240	884.830.359	30.711.049	137.067
21	srpskohrvatska	438.285	40.754.341	104.889	231
28	srpska	347.325	12.844.902	198.317	1.060
42	hrvatska	173.147	5.043.307	177.310	483
65	bosanska	74.165	3.036.143	94.837	172

Izvor: List of Wikipedias.

Tabela 2. Uređivanje: opća obilježja

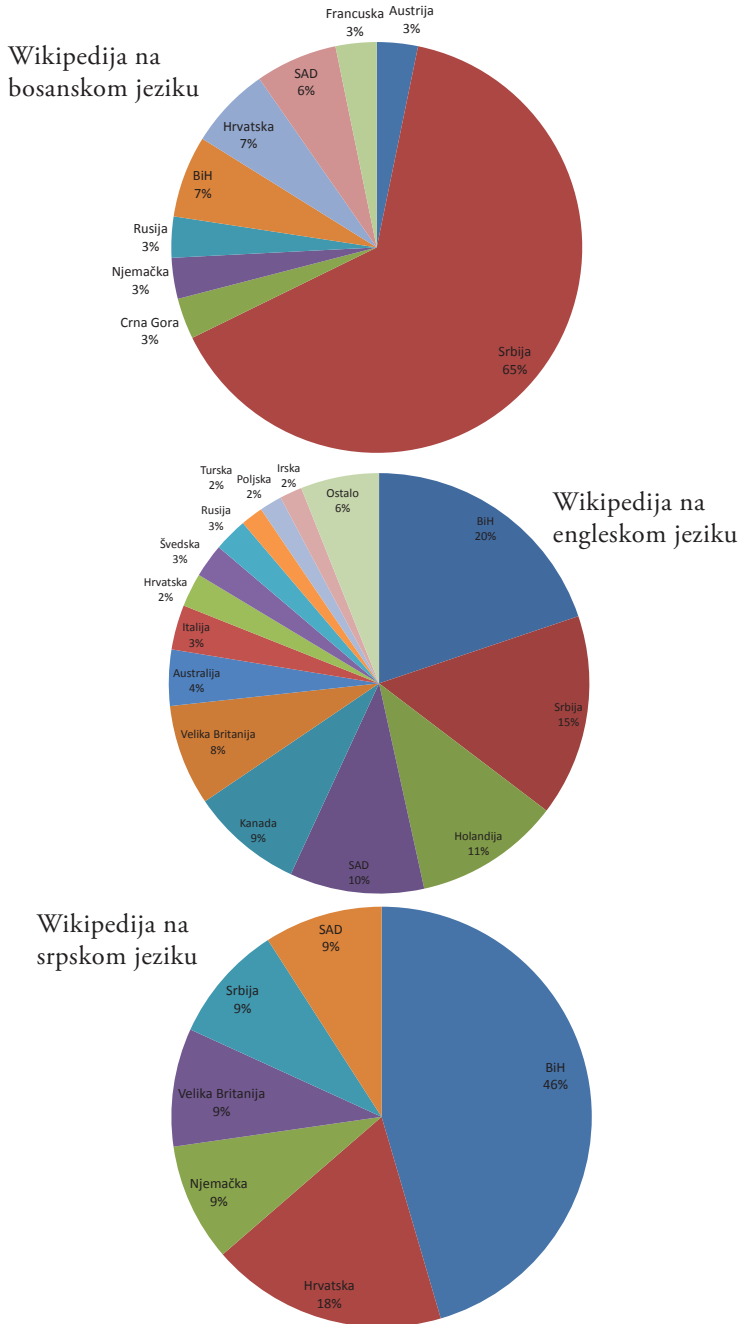
Wikipedija	Broj revizija	Broj urednika
engleska	452	196
srpska	355	56
bosanska	117	45
srpskohrvatska	22	13
hrvatska*	55	25

* Napomena: podaci se odnose na članak “Pokolji u Sarajevu”.

* Napomena: podaci za Wikipediju na hrvatskom jeziku odnose se na članak “Pokolji u Sarajevu”.

Grafčki prikaz 1. Vrste korisnika: omjeri uređivanja

* Napomena: grafikoni su prikazani u različitim veličinama u odnosu na broj revizija članka. Geografske lokacije IP adresa anonimnih korisnika utvrđene su uz pomoć alatke Wikipedia Edists Scraper and IP Localizer.

Grafički prikaz 2. Lokacije anonimnih korisnika

Tabela 3. Top 10 korisnika-urednika

engleska	uređivanja	bosanska	uređivanja
Live Forever	83	Emir Kotromanić	24
Bormalagurski	32	HarunB	10
131.180.220.124 (Holandija)	13	EmxBot	7
HanzoHattori	10	89.216.136.214 (Srbija)	6
Enden	10	89.216.155.254 (Srbija)	6
Potočnik	9	Emx	6
81.93.87.30 (BiH)	7	WizardOfOz	4
Bosniak	6	Demicx	4
160.5.224.1 (Velika Britanija)	6	Dado	4
Dado-enwiki	5	93.87.179.35 (Srbija)	4
srpskohrvatska	uređivanja	srpska	uređivanja
Mladifilozof	5	Bas-Celik	70
Autobot	4	MirzaM	68
Kolega2357	3	Autobot	32
Orijentolog	1	BokicaK	22
FriedrickMILBarbarossa	1	Maduixa	20
Kolega2357-Bot	1	Wikiwind	17
Legobot	1	Sinovac	15
MerlIwBot	1	Бормалагурски	12
93.103.79.151 (Slovenija)	1	VokimBot	11
Edgar Allan Poe	1	Жељко Тодоровић	11

Tabela 4. Reference

Verzija	Ukupan broj referenci*	Broj jedinstvenih referenci**
Engleska	18	12 (66,66%)
Bosanska	05	01 (20%)
Srpskohrvatska	10	4 (40%)
Srpska	17	14 (82,35%)

* Istu referencu na koju se upućuje dva ili više puta računali smo kao jednu referencu.

** Reference koje se nalaze samo u ovoj jezičnoj verziji članka

engleska	srpskohrvatska	srpska	bosanska i hrvatska
<p>1st Markale Market Shelling</p> <p>Location Sarajevo, Bosnia and Herzegovina</p> <p>Date 5 February 1994</p> <p>Between 12:10pm-12:15pm (Central European Time)</p> <p>Target Open air market</p> <p>Attack type Mortar attack</p> <p>Deaths 68</p> <p>Non-fatal Injuries 144</p> <p>Perpetrators Army of the Republika Srpska^{[1][2]}</p>	<p>1. granatiranje Markala</p> <p>Lokacija Sarajevo, Bosna i Hercegovina</p> <p>Koordinate 43°51'35"N 18°25'27"E / 43.85972°N 18.42417°E</p> <p>Datum 5. II 1994. 12.10-12.15</p> <p>Meta Bošnjaci na otvorenoj pijaci</p> <p>Vrsta napada minobacač</p> <p>Mrtvih 68</p> <p>Ranjenih 144</p> <p>Počinitelji Vojaska Republike Srpske (presuda MKSJ-a)^{[1][2]}</p>	<p>1992.</p> <p>Баландџија - Сијевсац - Лувацка - Сарајево - Зворник - Купрес - Купрес - Добој - Брџина - Сарајево - Доврљовљанка - Тузла - Приједор (Миласар) - Фоча - Липанске Заре - Дервента - Бања - Коридор - Вишеград - Брњак - Горажде - Трново - Митровачка офанзива - Бијељина - Казани - Дретељ - Ситос - Челебићи</p> <p>1993.</p> <p>Кривца - Лукавац - Садејство - Церска - Ахмићи - Неретва - Дрина - Муслиманско хрватски сукоб</p> <p>1994.</p> <p>Маркале - Звезда - Тигар-слобода - Брњац - Пад Курца - Грмеч - Штит</p> <p>1995.</p> <p>Калија - Пашмен - Поклоњак деблокаде Сарајева - Криваја - Ступаница - Сребреница - Луго - Олуја - Марсале - Намерна сила - Мајстрал - Мриљшић Град - Ула - Сана - Ураган - Јужни погос - Вагаш</p>	<p>1992.</p> <p>Баландџија - Сијевсац - Лувацка - Сарајево - Зворник - Купрес - Купрес - Добој - Брџина - Сарајево - Доврљовљанка - Тузла - Приједор (Миласар) - Фоча - Липанске Заре - Дервента - Бања - Коридор - Вишеград - Брњак - Горажде - Трново - Митровачка офанзива - Бијељина - Казани - Дретељ - Ситос - Челебићи</p> <p>1993.</p> <p>Кривца - Лувацка - Садејство - Церска - Ахмићи - Неретва - Дрина - Муслиманско хрватски сукоб</p> <p>1994.</p> <p>Маркале - Звезда - Тигар-слобода - Брњац - Пад Курца - Грмеч - Штит</p> <p>1995.</p> <p>Калија - Пашмен - Поклоњак деблокаде Сарајева - Криваја - Ступаница - Сребреница - Луго - Олуја - Марсале - Намерна сила - Мајстрал - Мриљшић Град - Ула - Сана - Ураган - Јужни погос - Вагаш</p>
<p>2nd Markale Market Shelling</p> <p>Location Sarajevo, Bosnia and Herzegovina</p> <p>Date 28 August 1995</p> <p>Approx. 11:00a.m. (Central European Time)</p> <p>Target Open air market</p> <p>Attack type Mortar attack</p> <p>Deaths 43^[1]</p> <p>Non-fatal Injuries 75</p> <p>Perpetrators Army of the Republika Srpska^{[1][2]}</p>	<p>2. granatiranje Markala</p> <p>Lokacija Sarajevo, Bosna i Hercegovina</p> <p>Datum 28. VIII. 1995. 11:00</p> <p>Meta Bošnjaci na otvorenoj pijaci</p> <p>Vrsta napada minobacač</p> <p>Mrtvih 43</p> <p>Ranjenih 75</p> <p>Počinitelji Vojaska Republike Srpske (presuda MKSJ-a)</p>		

Grafčki prikaz 3. Sažeci ključnih informacija

Verzija		Korisnik	Sadržaj*	Doprinosi
datum	vrijeme			
29/8/2004	9:46	Neregistrirani korisnik IP adresa 81.185.76.40 (Saint-aigulin, Francuska)	Stravični zločin nad stanovnicima Sarajeva koji se desio 28. Avgusta 1995 godine na sarajevskoj tržnici Markale u kojem su od granate ispaljene sa okupiranih položaja oko Sarajeva od strane četničkih divljačkih organizacija pripomognuti sa JNA poginule 43 osobe, a 84 ranjene. Ovaj masakr bio je povod za intervenciju NATO-a u Bosni i Hercegovini 1995. godine.	kreiranje sadržaja
23/1/2006	0:23	Demicx	Stravični zločin nad stanovnicima Sarajeva koji se desio 28. augusta 1995. godine na sarajevskoj tržnici Markale u kojem su od granate ispaljene sa okupiranih položaja oko Sarajeva od strane četničkih divljačkih organizacija pripomognuti sa JNA poginule 43 osobe, a 84 ranjene. Ovaj masakr bio je povod za intervenciju NATO -a u Bosni i Hercegovini 1995. godine.	umrežavanje sadržaja (hiperlinkovi) pravopisne ispravke
23/1/2006	4:27	Dado	Masakar na Markalama se dogodio 28. augusta 1995 na sarajevskoj tržnici Markale nad civilnim stanovništvom Sarajeva. U masakru su poginule 43 osobe, i 84 ranjene a izvršile su ga postrojbe Vojске Republike Srpske ispalivši 120mm granatu sa okupiranih položaja oko Sarajeva. Ovaj masakr se smatra jedan od povoda za intervenciju NATO-a u Bosni i Hercegovini 1995. godine. Kategorija: ratni zločini	preuređivanje sadržaja (modificiranje rečenica i zamjena odrednica) novi podaci umrežavanje sadržaja (hiperlinkovi) kategoriziranje sadržaja
22/2/2006	17:21	Neregistrirani korisnik IP adresa 62.178.185.64 (Beč, Austrija)	Masakar na Markalama se dogodio 28. augusta 1995 na sarajevskoj tržnici Markale nad civilnim stanovništvom Sarajeva. U masakru su poginule 43 osobe, i 84 ranjene a izvršile su ga postrojbe Muslimanskog Oslobođilačkog Pokreta, čime su imali nameru da izazovu napade NATOa na Srpsku Vojsku. Kroz detaljna istraživanja specijalne balističke službe UNOa doslo se do zaključka, da je granata ispaljena sa udaljenosti od 1100 do 2000 metara, na kojoj su se nalazili bosanski položaji. Kategorija: ratni zločini	preuređivanje sadržaja (zamjena odrednica) uklanjanje dijelova prethodnog sadržaja i uvrštavanje novih podataka
22/2/2006	17:55	Demicx	Identično kao verzija koju je pohranio korisnik Dado od 23/1/2006	poništenje izmjene
5/5/2006	1:24	Бормалагурски - bswiki	Masakar na Markalama se dogodio 28. augusta 1995 na sarajevskoj tržnici Markale nad civilnim stanovništvom Sarajeva. U masakru su poginule 43 osobe, i 84 ranjene a namodno su ga izvršile postrojbe Vojске Republike Srpske. Iako su mnogobrojna naučna istraživanja pokazala da su sami Muslimani izvršili masakr, kako bi podstakli međunarodnu intervenciju, tema je i dalje kontroverzna. Ovaj masakr se smatra jedan od povoda za intervenciju NATO-a u Bosni i Hercegovini 1995. godine. Kategorija: ratni zločini	preuređivanje sadržaja (modificiranje iskaza i uklanjanje dijelova sadržaja) novi podaci
5/5/2006	2:58	HarunB	Identično kao verzija koju je pohranio korisnik "Demicx" od 22/2/2006	poništenje izmjene

* Istaknuti dijelovi teksta ukazuju na dogradnje prethodne verzije sadržaja.

Grafički prikaz 4. Proces uređivanja (prvobitna verzija članka u Wikipediji na bosanskom jeziku)

Tabela 5. Izvori (web-lokacije na koje upućuju linkovi u referencama)

engleska	bosanska	srpskohrvatska	srpska
books.google.com	cij.org	cij.org	afsouth.nato.int
icity.org	listserv.acsu.buffalo.edu	glas-javnosti.co.yu	glassrpske.com
iwpr.net	news.bbc.co.uk	icity.org	hri.org
listserv.acsu.buffalo.edu	sense-agency.com	listserv.acsu.buffalo.edu	icity.org
news.bbc.co.uk	srebrenica-genocide.blogspot.com	news.bbc.co.uk	news.bbc.co.uk
rts.rs		sense-agency.com	nezavisne.com
rusk.ru		srebrenica-genocide.blogspot.com	novosti.rs
sense-agency.com		un.org	politika.rs
un.org			rtrs.tv
			rts.rs
		vreme.com	rusk.ru

Tabela 6. Poveznice ("pogledati također")

engleska	bosanska	srpskohrvatska	srpska
Komandna odgovornost	Genocid u Srebrenici	Genocid u Srebrenici	Berko Zečević
Opsada Sarajeva	Masakr djece u Bakarevoj	Opsada Sarajeva	Opsada Sarajeva
Operacija pod lažnom zastavom	Masakri na Alipašinom Polju	Rat u Bosni i Hercegovini	
	Masakri na Dobrinji		
Ratovi u bivšoj Jugoslaviji	Masakr na Drveniji		
Serbian war crimes in the Yugoslav Wars	Masakr na Trgu ZAVNOBiH-a		
Udruženi zločinački poduhvat	Masakr u Boljakovom Potoku		
Uloga medija u ratovima u bivšoj Jugoslaviji	Masakr u Budakovićima		

engleska	bosanska	srpskohrvatska	srpska
	Masakr u Ferhadiji		
	Masakr u Halačima		
	Masakr u Isevića sokaku		
	Masakr u ulici Oslobođilaca Sarajeva		
	Masakr u ulici Źrtava fašizma		
	Masakr na Kapiji		
	Masakr na Korićanskim stijenama		
	Masakr u Biljanima		
	Masakr u Kokićima		
	Masakr u Oborcima		
	Masakr u Raštanima		
	Masakr u Vrhpolju		
	Masakr u Zenici		
	Zločini u Foči		

“The neutrality of this article is disputed”: a comparison of Markale massacres articles across Wikipedia’s language versions

This study investigates how disturbing memories are mediated in the environment of collaborative platforms driven by consensus-building processes, such as the Wikipedia project. In accordance with the proposal suggested by a group of researchers gathered around the Digital Method Initiative, Wikipedia is used as a “cultural reference” to study the politics of memory and reconciliation, using a form of web content analysis. This paper presents, in the form of a case study, the results of comparative analysis of articles about Markale massacres across Bosnian, Croatian, English, Serbo-Croatian, and Serbian language versions on Wikipedia.

Key words: media and memory studies, Wikipedia, Digital Method Initiative, new media ecology, war in Bosnia and Herzegovina

Politička instrumentalizacija i ekonomsko discipliniranje medija kao mehanizam ugrožavanja javnog interesa u bh. društvu

LEJLA TURČILO

BELMA BULJUBAŠIĆ

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Članak razmatra društvenu ulogu medija u savremenom dobu, tražeći odgovor na pitanje koliko su mediji danas ograničeni u ostvarenju svojih primarnih funkcija (prije svega, informativne i edukativne) putem političkih i ekonomskih pritisaka, odnosno koliko su aktivni subjekti, a koliko tek sredstvo za ostvarivanje interesa drugim subjektima društvene stvarnosti. Koristeći se teorijom instrumentalizacije i primjenjujući je na medije u Bosni i Hercegovini, te predstavljajući rezultate empirijskog istraživanja urađenog metodom intervjua s ključnim akterima medijske scene u BiH, autorice u članku elaboriraju tezu da mediji u Bosni i Hercegovini predstavljaju klasičan primjer političke instrumentalizacije i ekonomskog “discipliniranja”, i, kao takvi, značajno su sputani političkim i ekonomskim pritiscima, što za posljedicu ima povlačenje javnog interesa s vrha ljestvice vrijednosti kojima bi se mediji trebali rukovoditi.

Ključne riječi: mediji, društvo, instrumentalizacija, politički i ekonomski pritisci, novinari, javni interes, Bosna i Hercegovina

Uvod i teorijska elaboracija: Mediji i društvo danas – instrumentalizacija i političko-ekonomsko discipliniranje

“Mediji su u centru našeg javnog života. Oni definiraju šta je taj život. Ako je ta definicija hronično i strukturalno pogrešna, onda je u pitanju ozbiljan problem, ozbiljniji od mnogo tema kojima se mediji bave” (Lloyd, 2008: 13). Ova Lloydova teza u posljednjih nekoliko godina izuzetno se često koristi u nastojanju da se pojasni važnost medija u savremenom životu pojedinca

i funkcionisanju društva kao cjeline, odnosno da se akcentualizira značaj medija za funkcionisanje društva i (političke, ekonomske, kulturne, globalne i lokalne) zajednice. Nema društva bez medija, kao ni zajednice bez komunikacije, uče nas teorije medija, naglašavajući pritom specifičnu ulogu medija u svakom sistemu, koju autori (Vreg, 1991; Radojković, Stojković, 2008 itd.) opisuju usporedbom s krvotokom u čovjekovu organizmu, kojem je zadatak da ključne “materije” kojima se sistem “hrani” (u slučaju društvenog sistema te ključne materije su, zapravo, informacije) prenese u sve druge dijelove/podsisteme. Medijski (pod)sistem tako postaje jedan od najznačajnijih podсистема društva, odnosno kompleksnog društvenog sistema, no u tom sistemu on nije izolovan, niti oslobođen utjecaja drugih podсистema. “Medijski sistem sastoji se od informacijsko-komunikacijskih tehnologija, ali i društvenih, kulturnih, normativnih, političkih i ekonomskih institucija, praksi i protokola, koji ga okružuju i oblikuju” (Jenkins, 2006: 7). Upravo oblikovanje medijskog (pod)sistema od drugih elemenata društva (a u ovom konkretnom istraživanju ključna dva podсистema koja nas zanimaju su politički i ekonomski) otvara pitanje autonomije, neovisnosti i slobode medija. Koncept slobode medija i njihove neovisnosti, još od prvih dokumenata u kojima se promovira (poput Povelje UN-a), zagovara maksimalnu zaštitu medija kao odgovornih društvenih institucija u kojima je ključni (ako ne i jedini) interes javni interes, a ključni zadatak obezbjeđivanje pouzdanih informacija kao “podloge” za participaciju javnosti u procesima društvenog (i političkog) odlučivanja.

No savremeni autori smatraju kako je upravo javni interes zamijenjen interesom moćnih, te kako savremeni mediji ne odražavaju stavove i gledišta svih aktera društvene komunikacije i društvene zajednice, nego samo onih koji imaju moć u toj zajednici. “Bez informacija kojima se može vjerovati nemoguće je da građani participiraju u upravljanju svojom zajednicom. No to nikako ne znači da treba da se zalažemo samo za očuvanje medija onakvih kakvi oni jesu, nego i da tražimo bolje alternative, jer još uvijek, unatoč dugoročnoj borbi za slobodu medija, nismo evoluirali ka medijima kao sredstvima koja obezbjeđuju vjerodostojne kanale informiranja koji ne reprezentuju gledišta najmoćnijih nauštrb svih ostalih” (Phillips, 2015: 11). Nije ovo, naravno, nova teza, brojni su autori u svojim interpretacijama odnosa medija i (političkih i drugih) moćnika zastupali stav o instrumentalizaciji medija. Predstavnici “teorije instrumentalizacije” polaze od pretpostavke da su mediji doduše postali važniji za politički sustav, ali da je taj razvoj

tekao paralelno s gubitkom autonomije medijskog sustava. Prema toj teoriji mediji su postali ovisni o politici. Među ostalima, to mišljenje zastupa i Herbert Schatz (1982), koji svoj teoretski pristup naziva modelom "teorije usmjeravanja" jer politika pokušava usmjeravati medije i njihove političke funkcije prema vlastitoj političkoj koristi. Povećano zanimanje političkog sustava za medije (prije svega za televiziju) i za njihovo izvještavanje temelji se na povećanim zahtjevima i problemima političkog sustava uz istodobnu ograničenost resursa (prije svega financijskih sredstava) za njihovo ostvarenje. Umjesto da osigura lojalnost i povjerenje građana u sustav materijalnim sredstvima, koja se gotovo više ne mogu priskrbiti, politika sve više koristi nematerijalne i simbolične čine, tj. strategije političkog PR-a, koji bi trebali potaknuti dojam kompetentnog rješavanja problema. Prema Schatzovu mišljenju, mediji u tom smislu političkom sustavu nude znatan potencijal usmjeravanja. "Strateška instrumentalizacija političko-administrativnog sustava širi se na aktivnosti komunikacijske i medijske politike (politike poretkta, programa i financija), utjecaj stranaka na nadzorna tijela javnih radija i televizija, na poticanje pragmatično orijentiranih studija o djelovanju medija kao i strategije rada s javnošću u smislu inscenacije i medijske prodaje događaja i osoba" (prema Kunczik, Zipfel, 2006: 58), Ključne medijske funkcije, poput informativne (obezbjedivanje dovoljne količine vjerodostojnih, relevantnih, kvalitetnih, pravovremenih informacija na osnovu kojih se građani mogu orijentirati u društvu) i socijalizacijske (politička socijalizacija, odnosno postizanje stepena razumijevanja političkih odnosa, procesa i aktera u društvu, koje građanima omogućava informisan izbor političkih predstavnika za koje smatraju da na najkvalitetniji način reprezentuju njihove interese, ali i druge oblike političke participacije, poput kritike, debate itd.), instrumentalizacijom medija potiskuju se u drugi plan, a značajno se mijenja i funkcija *agenda settinga* (stavljanja na "dnevni red", odnosno javnu raspravu određenih tema, događaja i pitanja uglavnom u interesu onih koji instrumentalizaciju vrše) i uokvirivanje, odnosno *framing* (budući da su kontekstualizacije tih tema, događaja i pitanja u skladu s dominantnim narativom onih koji su nositelji moći i utjecaja).

Ključne posljedice instrumentalizacije medija po društvo i demokratske vrijednosti u njemu ogledaju se prije svega u sužavanju prostora za alternativna viđenja, interpretacije i gledišta, ali i u onome što Noelle-Neumann naziva "spiralom šutnje", odnosno u činjenici da pojedinci, ali i manjinske grupe, počinju razumijevati koje su to dominantne predodžbe, stavovi

i mišljenja, te se, u strahu od izolacije i odbačenosti ako se suprotstave tim dominantnim narativima, malo ili nimalo suprotstavljaju tim dominantnim narativima. “Tko vidi da njegovo mišljenje prevladava, postaje jači, javno se izjašnjava i odbacuje oprez, dok onaj tko uoči da njegovo mišljenje gubi tlo, postaje šutljiviji. Oni koji nastupaju glasno i koji se pokazuju u javnosti čine se jačima nego što doista jesu, a oni drugi slabijima. Dolazi do optičke i akustičke varke koja prikriva stvarne većinske odnose i stvarne odnose snaga. Jedni šire zarazu izjašnjavanja, a drugi zarazu šutnje, zbog čega u konačnici neko mišljenje može posve nestati” (Noelle-Neumann, 1996, prema Kunczik, Zipfel, 2006: 208). Jedan od pojmova kojim se u savremenoj literaturi (Hayes et al., 2017) opisuju ovi procesi je i *shrinking space* (sužavanje javnog i medijskog prostora za svaku vrstu alternative).

Medije u ovom kontekstu sužavanja javnog prostora i političke i ekonomske instrumentalizacije ne treba posmatrati samo i isključivo kao žrtve političkih i ekonomskih pritisaka jer bi takva jednodimenzionalna i crno-bijela slika dovela u zabludu njihovog amnestiranja od pristajanja na navedene fenomene i procese. Naime, nedvojbeno stoji teza da “ona grupa u društvu koja zauzima položaje najveće moći i privilegija također ima i najviše uticaja na tzv. sredstva masovne komunikacije, tako da preko njih ostalom dijelu društva nameće svoje definicije i objašnjenja društveno-političkih problema” (Šušnjić, prema Nuhanović, 2005: 139), ali je odgovornost medija u ovom kontekstu u najmanju ruku u njihovom pristajanju na takav potčinjeni položaj, odnosno za odustajanje od svoje društvene uloge pasa čuvara (koji bi trebalo da, u ime javnosti i u javnom interesu, nadziru političke i društvene tokove i procese i budu im korektiv).

“Novinarstvo je javno dobro. Novinari su javno dobro. I ako želimo da to i ostanu, to zahtijeva resurse i institucije, a to znači široku i ozbiljnu investiciju društva u zaštitu medija” (McChesney, 2013: 21). Upravo u duhu ove McChesneyjeve teze smatrali smo važnim istražiti koliko su navedeni teorijski stavovi primjenjivi i na bh. medije, te da li su oni danas javno dobro koje štiti građane i koje je zaštićeno od političkih i ekonomskih pritisaka.

Empirijsko istraživanje – uvodne napomene

Bosanskohercegovački mediji, pokazuje to većina dosadašnjih istraživanja, pokazuju sve “simptome” političke instrumentalizacije i odricanja od društvene *watchdog* uloge pod teretom različitih pritisaka, prije svega političkih

i ekonomskih. Javni interes, kao interes opće javnosti, dakle svih građana, ili kao benefit cijele zajednice i opće dobro (Freedman, 2013), stavlja se u drugi plan, a politički klijentelizam i paralelizam direktno su vidljivi čak i površnim uvidom u medijske sadržaje i pristupe. Načelno, politička instrumentalizacija i politički klijentelizam “ogledaju se u:

- Medijskom sadržaju (koji reflektuje određene političke ideje i orijentacije)
- Organizacijskim vezama između medija i političkih stranaka
- Tendenciji vlasnika i uposlenika medija da se tokom ili nakon medijske karijere aktiviraju u političkom životu
- Tendenciji da se novinarska karijera zasniva na političkoj afilijaciji (napredovanje u karijeri je uzrokovano bliskošću s političkim elitama)
- Podijeljenosti medijske publike
- Zagovaračkoj ulozi novinara (novinari kao ‘provajderi’ komentara, a ne ‘provajderi’ vijesti)” (Hallin i Papathanassopoulos, prema Turčilo, 2017: 31) i sve su šire prisutni i u BiH.

Upravo je detektiranje političkog paralelizma i klijentelizma u medijima u BiH, te kroz druga istraživanja zabilježeno prisustvo političke instrumentalizacije i *shrinking spacea* u medijskoj sferi u Bosni i Hercegovini, bilo motiv za empirijsko istraživanje kojim se nastojalo utvrditi koliko su i na koji način bosanskohercegovački novinari i drugi akteri medijske scene svjesni navedenih problema i kakva rješenja predlažu kako bi se javni interes vratio u medije kao jedan od ključnih postulata njihovog djelovanja, te kako bi se mediji osnažili za odupiranje političkoj i ekonomskoj instrumentalizaciji i prestali biti inicijatori spirale šutnje, ako je to još uvijek, uopće, moguće.

Istraživanje je provedeno u maju i junu 2017. godine, metodom *face to face* intervjua, a u istraživanju je učestvovalo 44 sugovornika/ca iz Sarajeva, Banje Luke i Mostara. Intervjui su u prosjeku trajali do sat vremena, vođeni su na terenu ili putem *Skypea*, a vodile su ih autorice članka. Podaci dobiveni intervjuima kodirani su u posebno kreiranom kodnom listu, a potom citirani uz poštovanje anonimnosti učesnika istraživanja. Ključni cilj istraživanja bio je dati svojevrsan prikaz “pogleda iznutra”, odnosno dobiti odgovore o prisutnosti političke instrumentalizacije i ekonomskih pritisaka u i na medije, od onih koji su na direktan način uključeni u rad bosanskohercegovačkih medija. Intervjuisani/e su medijski/e urednici/e, novinari/ke, uposlenici/e u nevladinim organizacijama koji/e se bave medijima, predstavnici/e regulatora i samoregulatora, medijski/e analitičari/ke, te nastavnici/e i saradnici/e na odsjecima za medije i komunikologiju.

Istraživanje je obuhvatilo sljedeće oblasti:

1. Zakonska regulativa medija u Bosni i Hercegovini
2. Politički pritisci na novinare/ke i medije
3. Ekonomski pritisci na medije i industrija oglašavanja
4. Socioekonomski položaj novinara/ki
5. Javni servis u Bosni i Hercegovini
6. Uloga međunarodnih donatora i mediji u BiH
7. Etički standardi i profesionalno novinarstvo
8. Medijska pismenost u BiH.

Sveobuhvatni rezultati istraživanja predstavljani su u studiji “Mediji i shrinking space u BiH: utišani alternativni glasovi” objavljenoj u izdanju Fondacije Heinrich Boell 2017. godine. U ovom članku fokusiramo se na političke i ekonomske pritiske na medije i novinare, ali ćemo se ukratko osvrnuti i na ostale istraživane oblasti i prikazati neke od nalaza istraživanja s obzirom na to da su sve istražene oblasti, zapravo, ili uzrok ili posljedica ekonomskih i političkih pritisaka na medijske kuće i njihove uposlenike/ce. Neki od tih nalaza, a koji su detektirani putem iskaza ispitanika/ca, jesu:

- Nepotpuna zakonska regulativa ili neprecizno definisani zakoni stvorili su mogućnost za različite malverzacije i manipulacije, što se reflektuje i na rad novinara/ki, ali i na javno mnijenje, koje je uskraćeno za potpune informacije. Takva situacija direktno utječe i na pad etičkih standarda među samim urednicima i novinarima, što ima za posljedicu iščezavanje istraživačkog novinarstva u bosanskohercegovačkom javnom prostoru i kršenje profesionalnih etičkih normi. Sve navedeno nameće ozbiljno razmatranje uvođenja medijske pismenosti u planove i programe bosanskohercegovačkih srednjih škola i visokoobrazovnih institucija, što bi imalo veliki značaj u podizanju kompetencija publike, koja bi bila u stanju kritički promišljati medijske sadržaje koji joj se nude.
- Učestale prijetnje novinarima i novinarkama snažno utječu na auto-cenzuru, a osim osuda i saopćenja koja izdaju pojedina udruženja ili grupe novinari/ke su potpuno nezaštićeni.
- Ekonomski i politički pritisci snažno utječu na jačanje cenzure u medijima, što onemogućava kvalitetan rad uposlenika/ca, koji pristaju na nepovoljne uslove rada u strahu da ne izgube posao i time ugroze vlastitu egzistenciju.

- Ekonomski i politički pritisci ne zaobilaze privatne medije, ali ni Javni servis BiH, iako je teorijski jasno definisana razlika između javnih i privatnih medija. Ipak, situacija u praksi nam pokazuje da se teorija i praksa itekako razilaze, a da politički dužnosnici posebno žele kontrolisati Javni servis jer veliki dio stanovništva BiH i dalje smatra javne emitere najkredibilnijim izvorom informacija.

Svi navedeni problemi s kojima se suočavaju mediji u Bosni i Hercegovini i novinari/ke koji u njima rade pokazuju koliko je politička i ekonomska instrumentalizacija prisutna i koliko su je, zapravo, svjesni i sami akteri medijske scene, no još uvijek ne nalaze mehanizme suprotstavljanja,

Neki od istraživačkih nalaza i rezultata

Politički pritisci na novinare/ke i medije

Politički pritisci na medije, pokazalo je empirijsko istraživanje, javljaju se u različitim formama, a često je granica između ekonomskih i političkih pritisaka skoro nevidljiva, te upravo politički dužnosnici često pokreću i ekonomske pritiske na medije. Političke pritiske je u značajnoj mjeri omogućila i nepotpuna zakonska regulativa u BiH, prvenstveno nepostojanje dvaju zakona koji su prijeko potrebni za kvalitetno funkcionisanje medija – zakona o transparentnosti vlasništva u medijima i zakona o finansiranju medija.

Na političke pritiske, smatraju naši sagovornici, u značajnoj mjeri utječu i nepotpuno razrađeni postojeći zakoni, prije svega Zakon o slobodnom pristupu informacijama (ZOSPI) i Zakon o zaštiti od klevete. Izmjene ZOSPI-ja dodatno su otežale primjenu ovog zakona, a suštinski problem ogleđa se u nedostatku mehanizma prisile, pa iako Zakon nalaže da se u roku od 15 dana moraju dostaviti tražene informacije politički dužnosnici često ignorišu zahtjeve novinara/ki za dostavom informacija koje su potrebne za kvalitetne tekstove. To dovodi do toga da se većina novinara/ki sve manje oslanja na ovaj zakon u svom radu, a koji je zapravo namijenjen i javnosti, ne samo novinarima/kama, te bi, kako navode intervjuisani/e, trebalo znatno više raditi na promociji ovog zakona i upoznavanju građana/ki s njim, jer je prije svega namijenjen njima.

Zakon o zaštiti od klevete političari često koriste kao oruđe usmjereno upravo protiv novinara/ki, pa su medijske kuće zatrpane tužbama političara/ki i urednici/e i novinari/ke vrijeme provode po sudovima dokazujući da su napisane tvrdnje

istinite, umjesto na terenu i u redakcijama. Ovakvo stanje ima velikog utjecaja na demotivisanje novinara/ki, što se odražava na kvalitet njihovih članaka.

Intervjuisani/e su naveli/e brojne oblike političkih pritisaka na medije. Ti pritisci su i direktni i indirektni, a oni koje ispitanici/e izdvajaju kao najevidentnije su:

1. Uslovljavanje finansijske podrške medijima i uslovljavanje saradnje s medijima
2. Etiketiranje medijskih kuća kao nepoželjnih (izdajničkih, neprijateljskih, stranih plaćenika) i širenje glasina o mediju
3. Insistiranje političkih dužnosnika da novinar/ka nešto (ne) objavi i pokretanje tužbi za klevetu
4. Zabranjivanje novinarima/kama da prisustvuju pres-konferencijama
5. Uslovljavanje konačnog izgleda priloga i miješanje u odabir ostalih gostiju u emisiji u koju je političar pozvan
6. Zahtjev iz političkih partija za objavljivanje određene priče
7. Politički pritisci na Javni servis BiH
8. Prijetnje novinarima i novinarkama zbog objavljenog sadržaja.

Uslovljavanje finansijske podrške medijima i uslovljavanje saradnje s medijima

Ako određeni medij objavljuje informacije koje nisu u interesu vlasti, politički akteri uskraćuju novac za marketinške aktivnosti mediju, jer su velike državne kompanije vodeći oglašivači, a u njima odlučuju ljudi koji su zaposleni po stranačkoj liniji. Također, politički dužnosnici uskraćuju ovim medijima i sredstva iz javnih fondova i budžeta i novčana sredstva ulažu u politički lojalne medije koji afirmišu njihov rad i ne objavljuju informacije koje bi imale negativan odjek u javnosti. Političke stranke i politički akteri uskraćuju saradnju medijima koje su detektovali kao nepoželjne, odbijaju im dati relevantne informacije, ne žele davati izjave i ignorišu novinarske upite iako imaju zakonsku obavezu da na njih odgovore.

Etiketiranje medijskih kuća kao nepoželjnih
(izdajničkih, neprijateljskih, stranih plaćenika) i širenje glasina o mediju

Medije koji ne slijede određene političke agende i čiji se novinari/ke trude profesionalno obavljati svoj posao politički akteri proglašavaju neprijateljskim i diskreditacijom takvih medija utječu na percepciju javnog

mnijenja o njima, proglašavajući ih stranim plaćenicima, izdajnicima sopstvenog naroda i sl. Ispitanici/e kažu i kako su mediji koji ne slijede etničku liniju nepoželjni partneri za većinu dužnosnika, a nerijetki su i verbalni napadi na novinare/ke ovih medijskih kuća koji su često meta političara. Osim nipodaštavajućeg odnosa prema ovim medijskim uposlenicima, političari su skloni i širenju glasina drugim zainteresovanim stranama kako određeni medij nije poželjan partner za saradnju.

Insistiranje političkih dužnosnika da novinar/ka nešto (ne) objavi i pokretanje tužbi za klevetu

Uplitanje političara u medijsku agendu također je veoma razvijena pojava u BiH još od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma. Osim što političari biraju lojalne medije koji rade na njihovoj afirmaciji, često je nepoznato ko je/su zapravo vlasnik/ci medija, šta je cilj određenog medija (profesionalno informisanje javnosti ili afirmacija određenih političkih struktura) i u kojoj su vezi vlasničke i političke strukture. Mediji čiji novinari/ke odbijaju poslušnost prema političkim akterima nalaze se u finansijskim problemima i zatrpani su tužbama, koje iziskuju mnogo vremena provedenog na nadležnim sudovima i truda oko dokazivanja da su objavili valjane informacije. Tu ne treba zanemariti ni općepoznatu činjenicu da su pravosudne i političke strukture često veoma blisko povezane. Sve ovo ispitanici/e prepoznaju kao dominantne trendove iako ih direktno ne nazivaju političkim klijentelizmom i paralelizmom.

Zabranjivanje novinarima/kama da prisustvuju pres-konferencijama

Iako bi pres-konferencije trebale biti javne i samim tim dostupne svim zainteresovanim, nerijetko se dešava/lo da pojedini političari negoduju zbog prisustva novinara/ki medija koji smatraju neprijateljskim ili da im zabrane prisustvo. Također, političari odbijaju i davati izjave za ove medije iako im saradnja s medijima ulazi u opis posla, odnosno obnašanja javne funkcije.

Uslovljavanje konačnog izgleda priloga i miješanje u odabir ostalih gostiju u emisiji u koju je političar pozvan

Iako bi političari trebali da sarađuju s medijima, odnosno da daju izjave, odgovaraju na postavljena pitanja i dostavljaju dokumente koji su novinarima/

kama potrebni za pravljenje priloga i priča, značajan dio političara uslovljava novinare/ke, odnosno ucjenjuje ih da će im dati izjavu ako prilog bude išao u njihovu korist. Pored toga, nerijetko se političari/ke miješaju i u odabir gostiju u određenoj emisiji, te svoje prisustvo uslovljavaju odabirom drugih gostiju u studiju, što je svakako novinarski i urednički, a ne posao političara. Političari na taj način pokušavaju izbjeći neugodne situacije i eventualne konflikte s gostima koje smatraju nepoželjnim. Ispitanici/e smatraju kako su ovo dosta česte situacije u medijima, te kako neki novinari/ke u cilju dobivanja ekskluzivnih informacija ili izjava pristaju na takve kompromise s političarima i javnim dužnosnicima.

Zahtjev iz političkih partija za objavljivanje određene priče

Političari često zahtijevaju od novinara/ki da objave određenu priču koja njima i njihovoj političkoj partiji ide u korist. Dio novinara/ki smatra to direktnim pritiskom na njihov rad i odbija objaviti priču, međutim uvijek će neko od novinara/ki iz redakcije spremno prihvatiti ovaj zadatak. Tome doprinosi i strah od gubitka posla, ali i želja za jačanjem odnosa sa političarima, budući da, kako kažu naši ispitanici/ce, neki novinari smatraju kako će im to obezbijediti bolju platu, više mjesto i uslove rada. I ovo pristajanje na ovakvu vrstu "saradnje" s politikom može se smatrati političkim paralelizmom u medijima.

Politički pritisci na Javni servis BiH

Politički pritisci na Javni servis počeli su još od njegovog upostavljanja. Bez obzira na to koje političke partije su u vlasti, analiza medijskog sadržaja nam jasno ukazuje na politički upliv u rad javnih emitera, a intervjuisani/e navode da je to naročito lako uočljivo u slučaju Radio-televizije Republike Srpske. Pozivanje hrvatskog stanovništva na neplaćanje RTV takse, a koje dolazi od vodećih hrvatskih političara iz Hrvatske demokratske zajednice, još jedan je primjer direktnog političkog pritiska na JRTV servis BiH, znajući koliko je RTV pretplata neophodna za njegov opstanak. Samo pitanje plaćanja RTV takse postalo je političko pitanje i sve političke peripetije koje se vode oko Javnog servisa utječu na njegov opstanak. Pokušaji miješanja u uredničke poslove, način imenovanja upravnih odbora javnih emitera, pokušaji postavljanja lojalnih urednika i novinara samo su neki od političkih pritisaka na javne emitere koje navode naši sugovornici/e.

Prijetnje novinarima i novinarkama zbog objavljenog sadržaja

Prijetnje novinarima i novinarkama koji/e su objavili/e sadržaj koji ne odgovara određenim političkim strukturama ogledaju se u verbalnim prijetnjama, fizičkom nasilju, prijetnjama članovima porodice, prijetnjama kidnapovanjem djece i članova porodice. Iako su novinari zakonski zaštićeni, većina ispitanih navodi da je to stanje riješeno samo na papiru, te da novinari/ke često pribjegavaju autocenzuri u cilju zaštite sopstvenog i života svojih najbližih. Iako svi navedeni oblici političkih pritisaka snažno utječu i na cenzuru i autocenzuru, primjetno je da ih upravo direktne prijetnje najviše jačaju i da najsnažnije utječu na nestajanje istraživačkog novinarstva, koje u BiH preživljava zahvaljujući međunarodnim grantovima i uglavnom u medijima koji se zahvaljujući tim grantovima finansiraju.

Ekonomski pritisci na medije i oglašivačka industrija

Ekonomski pritisci na medije još jedno su od sredstava latentnog pritiska na medije u svrhu “kupovine tišine”, odnosno neizvješćavanja medija mimo agende dominantnih finansijera, što značajno sužava javni prostor za bilo kakva alternativna gledišta i stavove. No, kako primjećuju i naši/e ispitanici/e, ekonomski pritisci direktno su povezani s političkim pritiscima jer su političke i ekonomske elite ili međusobno povezane (oni koji imaju novac imaju i dobre veze s onima koji su u vlasti) ili je riječ o istim ljudima (oni koji imaju novac imaju i političku moć).

Upravo je odnos ekonomskih moćnika i medija najlošije normativno regulisan u BiH, smatraju ispitanici/e. Osim potrebe za donošenjem zakona o finansiranju medija i zakona o transparentnosti medijskog vlasništva, neophodno je usvojiti i zakon o oglašavanju jer je oglašivačka industrija u BiH izrazito netransparentna. Samo nepostojanje zakona o transparentnosti vlasništva direktno se reflektuje i na netransparentnost u oglašivačkoj industriji. Neki od vlasnika marketinških agencija su i vlasnici medija, koji im služe za afirmativno pisanje o njihovim klijentima.

Netransparentnost vlasništva ogleda se u tome da publika o mnogim medijima ne zna ni najosnovnije podatke jer ti mediji ne sadrže impresume u kojima je navedeno ko su uposlenici/e i ko je urednik i vlasnik datog medija. To iziskuje potrebu za jedinstvenim registrom u koji bi bili upisani svi vlasnici medija, čime bi se u značajnoj mjeri spriječila koncentracija

vlasništva, ali i omogućilo da građani imaju bolju percepciju o tome koji medij ima veze s kojim ekonomskim ili političkim elitama.

Nepostojanje zakona o oglašavanju onemogućava i uvid u načine finansiranja određenog medija, a samim tim i utjecaje na medijsku i uređivačku politiku putem oglašavanja.

Ispitanici/e navode kako su oglašivačka industrija i marketinško tržište izrazito netransparentni, te da se ne navode tačni podaci koliko je izdvojeno na oglašavanje, naročito kada je riječ o javnim kompanijama, te kako su posebno problematična mjerenja gledanosti i lažno prikazivanje tiraža printanih medija, što značajno utječe i na raspodjelu finansijskih sredstava putem oglašivačkih odnosno marketinških agencija koje takozvani marketinški kolač dijele prema tim nepouzdanim, a prema nekim ispitanicima/cama i lažnim podacima.

Poseban problem predstavljaju javne kompanije, koje imaju značajan dio u oglašavanju, a koje, kako navode ispitanici/e često nude marketinške sadržaje u zamjenu za šutnju novinara/ki o temama koje političarima ne idu u prilog. Također, ispitanici/e navode i da javne kompanije sadržaje šalju onim medijima za koje je menadžment (postavljen od određenih političkih stranaka) odlučio da su podobni. Kao primjere ovakvih praksi ispitanici/e navode BH Telecom i HT Eronet kao javne kompanije koje su među najvećim oglašivačima, a u čijim su upravama postavljeni stranački ljudi. Nadalje, ispitanici/e navode i da je oglašavanje pojedinih javnih kompanija koje imaju apsolutni monopol (kao što su Elektroprivreda BiH ili BH Šume) apsolutno bespotrebno, jer takvim kompanijama upravo zbog monopola oglašavanje zapravo uopće i ne treba, ali se oglašivačke aktivnosti koriste upravo za kupovinu šutnje u mainstream medijima. Upravo je kupovina šutnje prvi korak ka razvijanju spirale šutnje jer se kupovinom šutnje, odnosno ovim finansijskim “discipliniranjem” medija iz javnog prostora, uklanjaju sve vrste “nepoželjnih tema”, različitosti, alternativa i disonantnih glasova, čime se odnosi moći i u medijskom prostoru pomjeraju ka onima koji tu moć imaju i u političkoj i u ekonomskoj sferi. Sam utjecaj velikih oglašivača reflektuje se, dakle, direktno na rad medija, pa urednici i novinari svjesno zaobilaze teme koje bi mogle ugroziti poslovnu saradnju, odnosno ne izvještavaju o aferama u koje su uključene i marketinške agencije i sami oglašivači jer za većinu medija u BiH glavna sredstva finansiranja dolaze upravo od oglašivača. S druge strane, oglašivači uglavnom zaobilaze medije koji se bave istraživačkim novinarstvom, tačnije zaobilaze ih marketinške agencije koje su angažovane za traženje prostora, a ispitanici/e navode primjere kada se dešavalo i da agencije povuku oglase jer su mediji negativno izvještavali o njihovom

poslovanju. Iako mediji koji se bave istraživačkim novinarstvom imaju svoju publiku, i kao takvi bi trebali biti itekako zanimljivi oglašivačima, naročito ih zaobilaze javne kompanije u svojim marketinškim aktivnostima, svjesne da ne mogu kupiti šutnju, pa im takvi mediji nisu u fokusu interesovanja.

Osim nezainteresovanosti za istraživačke medije, intervjuisani/e navode i da ne primjećuju posebnu zainteresovanost oglašivača za tzv. alternativne medije. Ono što posebno ističu jeste veza vlasnika medija, političara i oglašivača, te da javne kompanije svoje oglase nude isključivo onim medijima koje su političke stranke na vlasti prepoznale kao lojalne.

U BiH egzistira ogroman broj medija, a marketinško tržište je malo, što većinu medija stavlja u veoma nepovoljan položaj i prisiljava na kompromise, odnosno okretanje političkim elitama koje finansijski pomažu medije, pri čemu mediji postaju PR određenih političkih struktura.

Zaključna razmatranja

Učesnici u empirijskom istraživanju saglasni su kako su i u bosanskohercegovačkom medijskom i javnom prostoru jasno prisutni politička instrumentalizacija i ekonomsko discipliniranje medija kao mehanizmi držanja medija u podređenom položaju u odnosu na druge elemente sistema. Istraživanje je pokazalo kako normativni, politički i ekonomski protokoli, prakse i institucije (o kojima govori Jenkins, 2006) okružuju i oblikuju medijski (pod)sistem u Bosni i Hercegovini na način da se kreira takav medijski sistem koji nije u interesu javnosti i kojem javni interes nije ključni kriterij i vrijednosna kategorija. Pokazalo se, naime, da je, i kada je riječ o bosanskohercegovačkom medijskom prostoru, sasvim tačna teza, koju iznosi Phillips (2014), da su mediji sredstva koja reprezentuju gledišta najmoćnijih nauštrb svih ostalih. Dijelom može da ohrabri činjenica da to prepoznaju i oni koji su unutar tog medijskog sistema (a koji su činili korpus našeg istraživanja, dakle medijski/e urednici/e, novinari/ke, uposlenici/e u nevladinim organizacijama koje se bave medijima, predstavnici/e regulatora i samoregulatora, medijski/e analitičari/ke, te nastavnici/e i saradnici/e na odsjecima za medije i komunikologiju), no ono što obeshrabruje jeste njihova mala vjera u mogućnost promjene takvog stanja. Neke od preporuka koje su dali/e ispitanici/e zapravo zvuče sjajno i pokazuju da unutar medijske zajednice postoje ideje kako riješiti trenutnu krizu medija, a odnose se, između ostalog, i na:

- Suprotstavljanje političkim i ekonomskim pritiscima i, u tom kontekstu, veću solidarnost i bolju organiziranost novinara

- Uspostavljanje registra medija sa svim relevantnim pokazateljima vezanim za medije (vlasništvo, impresum itd.)
- Transparentnije i kvalitetnije kontrolisano mjerenje gledanosti medija kako bi se obezbijedila pouzdanost podataka ove vrste
- Transparentnije i na fer osnovama dodjeljivanje sredstava iz javnih fondova koje bi bilo garantovano putem zakonske regulative i eventualne uspostave određenog tijela koje bi ga nadgledalo na nivou države
- Odvajanje informativnih od reklamnih i promotivnih sadržaja i jasno označavanje promotivnih sadržaja u medijima kao ključni preduvjet da građani budu upućeni u to koji su sadržaji sponzorirani, a koji ne
- Insistiranje na važnosti edukacije i samoedukacije novinara/ki i, u tom kontekstu, osavremenjivanje i podizanje kvaliteta obrazovanja novinara/ki (studija novinarstva)
- Uspostavljanje medijskih sindikata koji će se istinski boriti za pravnu zaštitu novinara/ki
- Snažnu podršku opstanku javnog RTV sistema, uz smislen strateški pristup njegovoj reformi i osavremenjivanju
- Insistiranje na vraćanju etičkih standarda i poštovanju novinarske deontologije i, u tom kontekstu, značajniju ulogu regulatora, samoregulatora i drugih tijela (novinarskih udruženja i slično).

Jasno je da su neke od preporuka tek dio vizije sagovornika i sagovornica o idealnom modelu medijske scene u Bosni i Hercegovini i, kao takve, teško (pogotovo u kratkom roku) primjenjive i ostvarive. Također, ispitanici/e nemaju jasnu viziju kako ove preporuke implementirati u praksi, da li je uopće i u kojoj mjeri to moguće, te koje mehanizme primijeniti kako bi bosanskohercegovački mediji od instrumenata drugih aktera (prije svega političkih i ekonomskih) ponovo postali instrument javnosti za njihovo nadziranje i držanje odgovornim. No, u svakom slučaju, uspostavljanje registra medija, veća transparentnost u dodjeli sredstava iz javnih fondova, kvalitetnije mjerenje gledanosti, te uspostavljanje medijskih sindikata sasvim su realni i mogući interventni koraci u korigovanju stanja u bosanskohercegovačkim medijima.

Ma koliko se to činilo tek teorijskim dociranjem, autorice ovog članka, iz razgovora s ispitanicima/ama uspjele su zaključiti tek kako je povratak javnom interesu i temeljnim postulatima profesije jedino moguće, iako ne i instant rješenje. Osaživanje onih medija i novinara/ki kojima je interes javnosti i pravo javnosti da zna i bude obaviještena nit vodilja i stalno insistiranje na važnosti informativne, orijentacijske, edukativne i *watchdog* funkcije medija način su povratka povjerenja građana u medije.

Bibliografija

- Freedman, D. (2013). *The Politics of Media Policy*. New York: Wiley.
- Heyes et al. (2017). *On Shrinking Space: A Framing paper*. Amsterdam: Tni.
- Jenkins, H. (2006). *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century*. London: MIT Press.
- Kunczik, M. Zipfel A. (2006). *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*. Zagreb: Zaklada Friedrich Ebert.
- Lloyd, J. (2008). *Šta mediji rade našoj politici*. Beograd: B92.
- McChesney, R. (2013). *Digital Disconnect: How Capitalism is Turning the Internet Against Democracy*. New York: New Press.
- Nuhanović, A. (2005). *Demokratija, mediji, javnost*. Sarajevo: Promocult.
- Phillips, A. (2015). *Journalism in Context: Practice and Theory for the Digital Age*. New York: Routledge.
- Radojković, M., Stojković, B. (2008). *Informaciono-komunikacioni sistemi*. Beograd: Clio.
- Schatz, H. (1982). Interessen- und Machtstrukturen im Interaktionsfeld von Massenmedien und Politik. U: Schatz, H. Lange, K. (ur.) 1982. *Massenkommunikation und Politik. Aktuelle Probleme und Entwicklungen im Massenkommunikationssystem der Bundesrepublik Deutschland*. Frankfurt a.M.
- Turčilo, L. (2017). *(P)ogledi o medijima i društvu: članci, eseji, istraživanja*. Sarajevo: Vlastita naklada.
- Vreg, F. (1991). *Demokratsko komuniciranje*. Sarajevo: FPN.

Political instrumentalization and economic disciplining of the media as a mechanism that threatens public interest in the BiH society

The article examines the social role of the media in the modern age, looking for an answer to the question: to what extent are today's media constrained in performing their primary functions (primarily information and education) by political and economic pressures, and to what extent they are active participants as opposed to just means for promotion of interests of other social reality actors. By using the theory of instrumentalization and applying it to the media in Bosnia and Herzegovina, and by presenting the results of empirical research conducted through interviews with key actors on the media scene in BiH, authors elaborate the thesis that BiH media represent a typical example of political instrumentalization and economic "disciplining" and, as such, are significantly constrained by political and economic pressures. This results in demotion of public interest from the top of the list of values which should be guiding the media.

Key words: media, society, instrumentalization, political and economic pressures, journalists, public interest, Bosnia and Herzegovina

PRIKAZI

Klaus Ofe (2016). *Evropa u zamci*. Službeni glasnik, Beograd, 2016, 126 str.

Potreba kritičkog promatranja i rasprava o Europskoj uniji nedovoljno je zastupljena u javnom i akademskom prostoru ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u širem kontekstu Zapadnog Balkana, gdje se ona još uvijek promatra gotovo pa u *normativnim kategorijama* poželjnog, nužnog i stremjećeg. S tim u vezi, *naučno promatranje* Europske unije nije sebe uspjelo razviti i recipirati iz zbiljske stvarnosti njene pojavnosti, kako praktične tako i teorijske, već se ono jednostavno *stopilo* s njenim definicijskim, publikacijskim i promotivnim narativima propagandno-deskriptivne prirode. Takva apstinentnost od njenog zbiljskog razumijevanja i promatranja ne pokazuje svoje manjkavosti samo u sferi ozbiljnosti *intelektualne kratkovidnosti*, već se, promatrana isključivo kroz definicijske narative u kontekstu svakodnevnice politike, pokazuje kao *bezalternativna kategorija*. S druge pak strane, ovakva se, današnja, Europska unija daleko odmakla od onoga što je

o sebi voljela da govori približavajući se pitanju svoje daljnje egzistencije kao *(geo)političkog*, *(geo)ekonomskog* i *(post)teritorijalnog entiteta*.

Kratka knjiga njemačkog sociologa i politologa Klause Ofea (Claus Ofe) *Evropa u zamci*, objavljena u izdanju beogradskog Službenog glasnika 2016. godine (izvorno: *Europe Entrapped*, Policy Press, 2015), jedna je od najnovijih i najaktuelnijih *naučnih destinacija* za kritičko promatranje i problematiziranje Europske unije danas. Leksička sotonizacija samog pojma *kritika*, koji se *a priori* razumije kao nešto pežorativno i isključujuće, u ovoj knjizi u potpunosti dobija svoje pravo značenje – Klaus Ofe *nije euroskeptik*. On ne smatra da se Europska unija kao projekt treba *odbaciti*, već naprotiv – njegova se kritika Europske unije sastoji, hegelovski gledano, u nuđenju *antiteze* postojećoj neoliberalnoj i “negativno” integriranoj *tezi* Europske unije zarad pronalaženja adekvatne *sinteze* u kojoj “EU treba sopstvenim naporima da spase samu sebe” (str. 66). Drugim riječima, on pledira za *oživljavanje socijalne Europe* (str. 103), koja je kao takva realnost – on joj *ne vidi alternativu* – proces europskih integracija je *bespovratan* proces.

Hegelijanski, Ofe promatra *višestruke krize* koje su pogodile Europsku uniju kao antiteze, kao *mogućnosti*, a ne njene *dezintegracijske šavove*. U ozračju trenutnog, zbiljskog egzistencijalnog pesimizma, Ofe nastoji zauzeti *optimističan stav*. Ključni problem, dakle, nije Europska unija, već ono što on naziva *krizom akterstva*: “kriza ne hrani, već parališe upravo one snage koje su sposobne da

je savladaju; ona onesposobljuje akterstvo umesto da aktivira dinamiku učejnja i otpornost na izazove. Sadašnja kriza deaktivira potencijalne aktere sposobne da upravljaju krizom i donesu promene” (str. 10). Ona je “u velikoj meri paralizovala ili učutkala snage i izvore konstruktivnog obnavljačkog akterstva sposobnog da *sprovede u delo* strategije i promene kojima se kriza može prevazići, a njeno ponovno pojavljivanje sprečiti” (str. 10). Stoga, odgovori na pitanja šta činiti i *ko to* činjenje *može izvesti* ključna su pitanja ove knjige koja rješavaju krizu akterstva, a samim tim i krizu Europske unije, gdje “dokle god nemamo odgovor na ovo drugo pitanje, nismo samo u krizi, već smo i u *zamci*” (str. 10).

Uočavajući postojanost više kriza, od *ekonomske* – kao temelja svih ostalih kriza, koje su zapravo samo odraz njenog domino-efekta, preko *sistemske*, do *identifikacijske*, one su zarobile projekt Europske unije u *maligni status quo*. Dublja analiza i pažljivije čitanje ove knjige pokazuje da ona objašnjava i *anatomiju geopolitičkih voda nepredvidivosti* koje ovu transnacionalnu zajednicu zapljuskuju zadnjih, najmanje, pola desetljeća. Zamka unutar koje se Europa nalazi nije samo *njena*, ona je ujedno i globalni *kancerogeni geopolitički čir* koji se iz dana u dan *rapidno širi* i na brojne druge sfere s *ozbiljnim reperkusijama*. Koristeći se binarnim terminima jezgro-periferija, Istok-Zapad, Sjever-Jug, stara-nova Europa, Ofe indirektno uočava isprepletenost geopolitičkih posljedica krizama zarobljene Europske unije, što na njenom *unutrašnjem* tako i *izvanjskom planu*, gdje “postoje mnogi znaci koji sugerišu da su se [...] linije podele koje odvajaju

države članice EU (podela Istok-Zapad i podela Sever-Jug) produbile” (str. 64).

Definiranjem odnosa između *demokratije*, *kapitalizma* i *Europske unije* autor objašnjava *sistemsku* nemoć trenutne Europske unije za iznalaskom adekvatnih odgovora. Europska unija govori *jezikom kapitalističke tržišne privrede* proizašle iz “pobedničkog političkog projekta (‘kapitalističke’) države” (str. 14) pod hegemonskim *intelektualnim okvirom neoliberalizma*. Postojeća Europska unija tako je u svojoj suštini – neoliberalna. Ona predstavlja *oazu* za investitore i poslodavce koji se oslobađaju skućenih šansi zbog oporezivanja i regulacije u okviru nacionalnih država. Zbog toga “EU nije demokratski politički sistem sa izabranom i odgovornom vladom i pravom parlamenta da donosi budžet, politički suverenitet članica je znatno smanjen, kao i verovatnost da će regulacija i programi suprotni biznis interesima biti usvojeni na nadnacionalnom nivou” (str. 18-19). Međutim, rušeći mit o *sposobnosti* samoregulacije tržišta, Ofe dokazuje kako su ona “artefakti političkog dizajna i političkih odluka, a ne ishodi prirodne evolucije” (str. 14).

Nemogućnost *samoregulacije* tržišta, njegova špekulantska priroda, te gotovo pa *metafizička vrijednost* u hegemonističkim neoliberalnim doktrinama, zajedno sa sistemskim *demokratskim deficitom* Europske unije, omogućili su *fertilno tlo* za izbivanje ekonomske finansijske krize s neuhvatljivim ishodom. To je posebno detaljno objašnjeno u poglavljima “Priroda krize” i “Rast, dug i uklete spirale” u kojima se poseban akcent stavlja na konzekvence *eura* kao zajedničke valute. Euro ima svoju *geopolitičku vrijednost* u

krizi – “izgrađen [...] u ‘pogrešnoj’ ili [...] u velikoj meri suboptimalnoj valutnoj zoni krajnje nehomogenog ekonomskog prostora” (str. 26), on “deli Evropu na zemlje ‘jezgra’ ili ‘suficita’, kao što su Nemačka, Austrija, Finska, Holandija i Luksemburg, i suprotstavlja ih ‘perifernim’ ili ‘deficitarnim’ državama članicama u južnim i zapadnim (Irska) ‘periferijama’” (str. 26-27).

Ofe uočava *klasnu geopolitiku eura* u činjenici da on kao zajednička valuta privilegira zemlje “jezgra”, omogućavajući im veću dobit nego što su je imale s nacionalnim valutama. Nemogućnost izlaska iz *eurozone* te uslovljavanje *trojke* “periferiji” po principu *finansijske pomoći* u zamjenu za štetne *strukturne reforme* u korist “jezgre” dovodi do prostorno koncentrirane stope rasta. Kriza akterstva vidljiva je u neuspješnoj artikulaciji stvarnih zahtjeva, gdje svjedočimo kontradiktornoj situaciji u kojoj što se građani više okreću od Europske unije to imaju i manje šanse za donošenje adekvatnih mjera za izlazak iz krize. Naslućuje se – *napuštanje* Europske unije *nije rješenje* iako se takvi odgovori pronalaze u sve prisutnijem europskom *desnom populizmu* potpomognutom globalnim geopolitičkim strujanjima, koji za posljedicu može imati rezultat s nepoznatim ishodom – *disoluciju* Europske unije i/ili *prekrajanje* globalne mape. Primjetna je *nemogućnost prevazilaženja nacionalnog* – kako kroz *transnacionalno* djelovanje aktera na razini Unije tako i *lokalizama* u ignoranciji zajedničkog dijeljenja tereta.

Na ovakvim osnovama ekonomske krize, za koju je *prikovana* Europska unija, proizlazi i ona *sistemska*. Ofe u poglavlju “U potrazi za političkim

akterstvom” nastoji dati odgovore na svoje pitanje, odgonetnuti zbog čega *manjka* adekvatnog političkog akterstva na razini Europske unije, odnosno *odakle* može doći to akterstvo i šta ga može inspirirati. Ono što posebno zabrinjava jest da antieuropske vibracije ne dolaze iz zemalja “periferije”, već “jezgra”, u kojima postoji strah od plaćanja dugova drugima, strah od migranata i strah od vladavine Brisela. Ta tri straha, primjećuje Ofe, desni populistu koriste za protivljenje politikama Europske unije i eurozone “ne zato što one donose bedu i nezaposlenost, već zato što su (ili mogu da postanu) previše darežljive u smislu transnacionalne podele tereta i preterano liberalne u pogledu prava na slobodu kretanja” (str. 53). Drugim riječima, dovodi se u pitanje *kredibilitet samih europskih integracija*.

Trenutna koncepcija Europske unije zasnovana je na tzv. negativnoj integraciji, gdje ona brisanjem granica, trgovačkih barijera i sistema društvene raspodjele i socijalne zaštite “predstavlja mašineriju tržišne liberalizacije koja oduzima moć državama i demokratskim biračkim telima” (str. 97) produbljujući odjeke ekonomske i sistemske krize zapada i u identifikacijsku krizu. Ofe u poglavlju “Finalitéi – osnove identifikacije s evropskim integracijama kao političkim projektom” detaljno dekonstruira sedam ključnih vizija *integrativne uloge* Europske unije – od njene uloge kao garanta međunarodnog mira, simbola prosperiteta, demokratije, različitosti... Uočavajući da su one izgubile na vjerodostojnosti, autor potcrtava potrebu iznalaska načina za *odbranu* Europe i integracija, jer njena

daljnja integracija *ne mobilise akterstvo*, a troškovi nesigurnosti u slučaju njene disolucije su neizračunljiva kolateralna šteta: “može se sa sigurnošću zaključiti da opstanak EU zavisi od toga da li će ona od svojih građana dobiti više lojalnosti i podrške nego što je dosad bila u stanju da generiše” (str. 64).

Iz ovoga je vidljivo kako spomenute krize *krnje stavove i motivacije* koje su bitne za njeno rješavanje. Identificirajući četiri tipa dimenzija u kojima egzistiraju razlike između političkih snaga u pogledu evropskih integracija, aludirajući na tipologiju Jirgena Habermasa (Jürgen Habermas), demokratski deficit unutar same Unije izlazi u potpunosti na vidjelo u poglavlju “Konfiguracija političkih snaga i preferencija”. To je jasno u sljedećem navodu: “Ukupna slika ukazuje na to da su političke dispozicije za delovanje u pogledu evrozone i daljeg toka evropskih integracija veoma fragmentirane i duboko podjeljene po osama levo-desno, nacionalno-nadnacionalno i zemlje kreditori – zemlje dužnici. Rezultat je sveopšta paraliza akterstva” (str. 76). Ta se paraliza akterstva, za Ofea, ne može riješiti ni u slučaju da se ostvari “vodeća uloga Nemačke u Evropi”. Štaviše, on smatra kako Njemačka *nije* spremna preuzeti vodstvo (str. 77), *niti* bi se njoj mogao povjeriti autoritet da vodi EU (str. 79). Ona je u prvom slučaju *pasivna* da učini bilo šta o tom pitanju, dok je u drugom *diskreditirana* zbog samih politika *finansijske discipline* koje nameće drugima, zemljama “periferije” i uloge koju ona ima kao zemlja “jezgra”.

U zadnja dva poglavlja izložene su ključne ideje ove knjige. Obrazloživši

nesposobnost političkog akterstva unutar zvaničnih institucija Europske unije u poglavlju “Tanko građanstvo – ružno lice sistema upravljanja EU”, autor uočava kako su institucije Europske unije koje imaju najveći utjecaj na svakodnevni život njenih građana upravo one koje su *najudaljenije* od demokratije. To je posebno simptomatično u vremenima krize, koja su ionako vremena *brzog djelovanja*, gdje se pravilnik ostavlja postrani, a na scenu, umjesto integracije, stupa pritisak tržišta kao pritisak Europske unije. Tu je i korijen politikama desnog populizma: “zato što ‘ne možemo da organizujemo opoziciju u EU, mi smo [...] gotovo prinuđeni da organizujemo opoziciju protiv EU – i da postanemo intrinzično evroskeptični” (str. 68-69).

Primjećujući kako su Europska unija i eurozona izdijeljene višestrukim krizama i sukobima, pledira se, stoga, *nadnacionalna demokratija* i “pozitivne” evropske integracije: “zamislivo je da evropske integracije budu i ‘pozitivne’, kompenzirajući gubitke nacionalnog suvereniteta koje donosi postojanje nadnacionalnog tržišta i izrađujući nove političke kapacitete za ograničavanje tržišta, koji su na nivou država članica potkopani [...] da bi se to dogodilo, EU bi morala da se pretvori u *nadnacionalnu demokratiju*, zajedno sa mehanizmima teritorijalnog i funkcionalnog predstavljanja, izabranih zakonodavnih tela i nadnacionalnih agencija izvršne vlasti koje polažu račune građanima” (str. 98). Pronalazi, konačno, Ofe odgovor na krizu akterstva u poglavlju “Društvena raspodela koja prelazi državne granice i društvene podele”. To su “*supstancijalna* pitanja socijalne

pravde i odgovarajućih političkih mera i kapaciteta za njihovo donošenje” koji “imaju možda veći potencijal da mobilišu vrstu akterstva koja može da pruži odgovore na krizu” (str. 100). Prava pitanja, koja imaju potencijal da politiziraju depolitizirane europske institucije demokratskog deficita, za njega su (1) ona koja je Europska unija već usvojila kao jednu od svojih odgovornosti i obećanja, (2) ona koja imaju potencijal da mobiliziraju političko akterstvo, te (3) ona koja će ispuniti obećanje da se stvarno prevaziđe ekonomska kriza.

Naposljetku, u pogovoru pod naslovom “EU 2016. godine – preteški izazovi, nedovoljni upravljački kapaciteti” Ofe daje prikaz konkretnih geopolitičkih posljedica koje je isprepletenost ovih kriza unutar kojih je Europska unija zarobljena iznjedrila. Nastala kao istoimeni naučni članak objavljen u časopisu *European Law Journal* 2013. godine, dopunjena novim i aktuelnim primjerima i teorijskim opservacijama, *Evropa u zamci* Klausua Ofe nastoji ponuditi svoje viđenje izlaska iz krize. Svakako, sam odgovor kao takav možda u svemu tome nije ni najbitniji, koliko je zapravo bitna mogućnost detaljne i sveobuhvatne analize stanja u kojem se Europska unija danas nalazi. Ofeov vapaj za *više politike*, vidljiv još od Beckovog *pronalaska političkog*, pokazuje nam koliko su ideološke matrice, čak i danas, u eri globalizacijske (samo)prozване *postpolitike*, *postmoderne* i *postdemokratije* – pa makar one bile same i *postideološke* – ključne u oblikovanju, svjesnom ili spontanom, geopolitičkih realnosti. Spas Europske unije od *neoliberalnog kapitalizma* i njenog urušavanja u *krajnju desnicu*

sve je manje samo spas jednog političkog projekta, a sve više, čini se, spas humanističkih vrijednosti općenito.

Jasmin Hasanović
Fakultet političkih nauka
Univerziteta u Sarajevu

Ioannis Armakolas, *Politika i društvo u Tuzli od 1992. do 1995. godine*, Udruženje za modernu historiju / University Press, Sarajevo, 2016, 260 str.

Armakolas' book *Politics and Society in Tuzla from 1992 to 1995* represents a short segment of the history of the process in the post-1989 era when, throughout Eastern Europe, the process of imagining new communities was initiated after a revolutionary shift in the ideological paradigm. Yet, as Robert Donia points out in his Foreword, this is indeed a study of a particular Bosnian community and Armakolas sets a solid research framework for the history of imagining civic Bosnia that had existed parallel to the imagining of exclusive ethno-nationalist communities, empirically undermining the dominant presentations

of 'ancient hatreds' among Bosnian peoples and therefore the historical necessity of ethnic division of this multiethnic country. Civic Bosnia was indeed an option, an alternative model for the institutional design of the country that had captured the hearts and imagination of many Bosnian citizens – intellectuals, workers, miners, students, etc. – at the beginning of 1990s, and sharply contrasted the regional tide of ethnic nationalism that was slowly but surely flooding this country from Serbia, Montenegro and Croatia. At the time of the first parliamentary elections, in the summer of 1990, the newly-formed nationalist parties were even reluctant to use a typically nationalist vocabulary and rather wrapped their thoughts in the acceptable language of civil society, republican democracy and in the language of cultural and human rights, reiterating their cross-ethnic unity based on the platform of anti-communism. Bosnian citizens' overwhelming desire for regime change was unanimous, yet nothing implied that nationalism was their 'natural' answer, and the example of Tuzla is a clear example. Armakolas points out that "what made Tuzla unique was the conscious decision of its leadership to mobilize its local identity to crystallize a civic, non-nationalistic spirit" (19).

Armakolas suggests that this book represents a study of the local political government with a civic orientation, where by civic he refers to political forces maintaining that "suživot (coexistence of different forms of social life) represents the very essence of Bosnia and Herzegovina" (17). This study follows the establishment, challenges and consolidation of this political

option in Tuzla, in an extremely hostile political environment which developed chronologically in several phases thoroughly described and analyzed in the respective chapters and based on more than 130 interviews. The chapter "Dvostruka transformacija: Politika i društvo Tuzle između jugoslovenske prošlosti i bosanske budućnosti" covers the period after the elections in Tuzla, where, unlike in the rest of the country, the centrist Reformist Party and the leftist SDP as key political exponents of the civic political block celebrated their victory over nationalist forces. This period was marked by the process of transformation of this local community from a Yugoslav to a Bosnian civic identity, pressured by the advanced nationalization process not only in Bosnia but also in its neighborhood, with war in Croatia ongoing and the role of the Yugoslav National Army rapidly changing in the direction of Serb expansionist nationalism.

The chapter "Politička adaptacija Tuzle: od neodlučnosti to 'tuzlanskog načina'" covers the crucial period from January to May 1992 when war broke out in Tuzla. This was a turbulent period, when, according to Armakolas, the "old policy of equidistance became unacceptable and unviable" (67) in fact when, seemingly, only two alternatives remained – either to offer undivided support to the institutions of the Republic of Bosnia and Herzegovina currently led by the dominant Bosniak nationalist party – SDA, or to support the Serb separatist movement in Bosnia backed by the heavily armed Yugoslav Army and Serbian political leadership. The latter was not an

option because, according to Armakolas, it would end in “total contradiction to insistence of civic parties on an indivisible Bosnia and Herzegovina as a precondition for civic and non-nationalist politics” (66). In a dramatic time of the European Community-led negotiations of the future of Bosnia, held in Lisbon, where the nationalist principle prevailed and became sponsored by European leaders, on April 4th, 1992 the leadership of Tuzla adopted the *Deklaracija o statusu općine Tuzla* (The Declaration of the Status of the Tuzla Municipality). The Declaration expressed affiliation to a sovereign, independent and indivisible Bosnia and Herzegovina against any reorganization of the country on ethnic grounds. Armakolas points that the Declaration contained a warning that “the local authorities of Tuzla shall not allow inclusion of the City of Tuzla in any future ethnic mini-state and that in the case of failure of negotiations, the Municipality shall organize a referendum and declare ‘extraterritorial’ status of the City” (68). One month after the Declaration, the newly-formed Crisis Headquarters declared a full mobilization of its citizens, to be organized in military units under specific Tuzla insignia. Tuzla was under tremendous pressure from the Yugoslav army to declare some kind of autonomy within Yugoslavia, from Sarajevo to engage in combat immediately, under pressure from the huge influx of refugees, victims of ethnic cleansing from neighboring areas, yet Tuzla leadership successfully prepared its defense capacities and prevented occupation of the city on May 15, 1992 in the first armed

conflict on the streets of Tuzla. The new political identity forged in this crucial period – known as ‘tuzlanski način’ (The Tuzla Way) – had, according to Armakolas, three interconnected features: “Bosnian patriotism, civic commitment, and a strong feeling of local identity” (114).

The next chapter “Uspon radikalnog nacionalističkog izazova i borba za građansku Tuzlu” refers to the period of “militarization and radicalization” as a direct consequence of the raging war that very soon posed a new challenge to The Tuzla Way. Although officially still committed to civic republicanism, as openly stated in the Platform of the Presidency of Bosnia and Herzegovina for Acting in the Conditions of War (1992), political leadership of the Bosniak nationalist party (SDA) led by the President of the Presidency Alija Izetbegović, gradually adopted a typically nationalist agenda on the territories under control of the Bosnian Republican Army, “promoting the politics of an all-Muslim political front under the leadership of SDA” (122). Tuzla stood in the way of consolidation of a new ethnic state and SDA concentrated its energies to ‘ethnicize’ the city, especially during 1993. The first attempt was a territorial reorganization that installed the SDA-governed Tuzla Okrug (county, region) which stripped Tuzla municipality of certain jurisdictions and control over important resources. In addition, for the purpose of articulation of a clearly nationalist, pro-Muslim position and desired change of citizens’ sentiments, radical circles initiated a specific propaganda war by creating the *Zmaj od Bosne* newspaper.

Zmaj, according to Armakolas, “advocated cessation or elimination of any partisan and political competition within Bosniak community and advocated for the inclusion of all Bosniaks in SDA”, which was presented as “a national movement and the only legitimate representative of Muslim people” (130). This was a period of major challenges for Tuzla’s political elites and Armakolas presents a very insightful analysis of the transformation among the elites. Tuzla’s civil society fought back. 16-18,000 citizens supported the formation of *Forum građana Tuzla* (Tuzla Forum of Citizens) that was, according to Armakolas, a crucial event since it “made the leadership realize the full potential of civic political engagement and question its former partial adaptation to nationalist forces” (150). *Forum građana*, supported by vast numbers of citizens of Tuzla, reiterated its commitment “against internal divisions in Bosnia and Herzegovina along ethnic lines, and to establishment of a new state on civic principles” (151). Analyzing the elite, Armakolas offered, in my view, a plausible explanation why Tuzla managed to resist the tide of nationalism. This was because it failed – unlike in other communities – to attract local elites, and interestingly enough this failure seemed to endure in the decades that followed and until the present day. This internal radical revolution, that is the “attempt to transform the ideological basis of Tuzla’s political order and to attract the local community towards social and political vision of SDA” (169) quickly failed and Tuzla’s civic project was only consolidated, which is the topic of the chapter titled “Izazovi iz centra države i konsolidacija tuzlanskog

građanskog projekat”. By the end of the war in 1995, Tuzla, according to Armakolas, “has become an international reference point of European socio-democratic, civic and non-nationalist forces” (207).

One of the leading questions in Armakolas’ research was “Can the government of civic political forces on a local level indeed make a difference in periods of revived nationalism and in the context of war?” (225) and his answer is an unambiguous: “Yes. The civic government made the difference in Tuzla. (...) The political leadership had to a great extent promoted non-nationalistic principles and fully inclusive politics. (...) The difference was achieved ... through political competition and persistent defense from political attacks, through activation of a dynamic civil society and with support from the local community” (226). Armakolas ends his book with a conclusion that “although economically depressed and politically marginalized, Tuzla is still a promising Bosnian locality where civic virtues are advocated and respected” (238). This is a very important conclusion of an outstanding scholarly work which stands out from the sea of rather uniform studies and approaches which eventually follow simplistic patterns of understanding the complexity of the Bosnian polity. In a few short paragraphs I will try to point out some interesting fields of possible research that this study in fact opened.

First, this study sets a solid research framework for a study of the wider history of civic Bosnia and Herzegovina which has been systematically silenced by hegemonic narratives of nation-stateism, i.e. nationalism generally perceived in

an orientalist manner and, I must say, treated as a 'natural' political expression in this part of the world. Just as Howard Zinn wrote *People's History of the US* and thus created space for articulation for the oppressed groups of American peoples, articulating their perspectives and re-telling the American history from a different angle, Armakolas lent his voice, his hermeneutical skills and his socio-political imagination to one civilized, open, inclusivistic and humanistic option committed to civic and republican values. This reveals that this country had potential to become a different kind of community. In fact, I am of the opinion that without the history of civic Bosnia official histories of this country will remain not only incomplete but will remain purely ideological narratives.

Second, and in accordance with the first, to my knowledge Armakolas' study is the first study to draw a clear distinction between the civic option and the SDA civic option, which is often confused not only by intellectuals outside Bosnia but inside Bosnia as well. SDA and Bosniak nationalists have in fact kidnapped the idea and instrumentalized it for their own nationalistic, pragmatic goals, thus generally discrediting this option as the 'hidden Bosniak agenda'. On the page 138 he clearly differentiates *The Tuzla Way* discourse from the Socialist and SDA discursive strategies, which could be very useful for future civic strategies of resistance.

The crucial question for the future of Bosnia and Herzegovina, and this should be an important lesson of Armakolas' study, could be posed as follows: Can the government of civic political forces

on a local level indeed make a difference TODAY in the period of revived nationalism in Bosnia itself, and in Europe?

Asim Mujkić

*Fakultet političkih nauka
Univerziteta u Sarajevu*

Lejla Turčilo: *(P)ogled o medijima i društvu*, 2017, 295 str.

Knjigu autorice Lejle Turčilo treba, prije svega, posmatrati kao dinamični priručnik koji donosi angažiranu teoriju demonstriranu u sadržanim tekstovima. Autorica komplementarnost teorije i prakse ispisuje kroz svoje moralno entuzijastične, znanstveno analitične i društveno alarmirajuće članke, eseje, istraživanja, pa i cjelokupne razrade primjera aktuelne problematike u kontekstu društvene zbilje u Bosni i Hercegovini. Premda pojmovno određena, u sadržajnom smislu ova knjiga nadilazi "već viđeno" u pogledu akademskih izučavanja suodnosa medija i društva u najmanje četiri aspekta: originalnosti, raznorodnosti, fluentnosti i fleksibilnosti.

U okruženju u kojem se trendovski asimiliraju medijski proizvodi koji

podilaze ekspanzirajućem konzumerizmu, a humanističke vrijednosti marginaliziraju, autorica svojim prigovorima savjesti odbija pokleknuti pred nadasve pesimističnom slikom medijske stvarnosti našeg doba. Naprotiv, opredjeljuje se za direktno i praktično preispitivanje medijskog posredovanja u vremenu kada se pristup javnim diskursima primarno postiže putem elektronskih medija, i taktički pristupa tom okruženju specifične kompleksnosti u namjeri da istraži kako medijski posredovati ključne društvene probleme.

S jedne strane suočena je s prostorom skućenog medijskog slobodoumlja, imajući u vidu korporativno-kapitalističke i političko-indoktrinirajuće utjecaje na kreiranje medijskih sadržaja, a s druge strane s dualizmom i hipokrizijom u sukobu medijskih prava i odgovornosti (prevashodno *online* medija). Ne zanemarujući polivalentnost samog fenomena medijske međuzavisnosti s aktuelnim i vladajućim ideologijama, autorica se smjelo obraća publici masovnih medija u Bosni i Hercegovini dvojake disponiranosti: kao političke javnosti i klasičnih konzumenata.

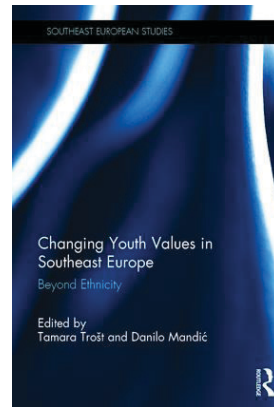
Knjiga putem ilustracija brojnih negativnih društvenih "izama" u javnom diskursu progovara i o pluralizmu medijskih izvora, informacijskoj zagušenosti, manipulacijama i nepovjerenju javnosti, ali i o savremenom trenutku i aktuelnim civilizacijskim, makro- i mikrokontekstualnim temama te analizira komunikaciju između povlaštenih i nepovlaštenih u vrlo složenom političkom sistemu Bosne i Hercegovine. Ovaj jedinstveni rad pruža možda nesistematski, ali vrlo eksplicitan pregled lokalne medijske scene i aktuelnih javnih medijskih politika i praksi u

Bosni i Hercegovini. Istovremeno, kao rad akademskog djelatnika i nepatvorenog pedagoga, u brojnim tekstovima poziva direktno i otvoreno, ali i znalački skriveno, na emancipaciju akademskog i pedagoškog prostora u obrazovanju budućih novinara i informatora.

Smatram da knjigu autorice Lejle Turčilo, kao vrijedan doprinos akademskoj ali i izvanakademskoj zajednici, ne bi trebali čitati samo studenti i profesionalci kojima je komuniciranje zanat, nego i predstavnici svih strana u javnom diskursu, u nadi da će objektivizirati svoje znanje ili njegovu nedostatnost.

Seid Masnica

*Fakultet humanističkih nauka,
Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru
BHRT – urednik – producent u IP BHRT*

Mijenjanje vrijednosti mladih u Jugoistočnoj Evropi – Iznad etničke pripadnosti, uredili: Tamara Trošt i Danilo Mandić, 2017.

U periodu nakon disolucije Jugoslavije i nastanka nekoliko nacionalnih država na prostoru Balkana, uslijed negativnih ekonomskih uslova i posljedica

međunarodnih sukoba, te konačno tranzicije iz totalitarnog režima u demokratski, sve države su težile ka integraciji i pridruživanju brojnim međunarodnim organizacijama, čime bi potencijalno ojačale svoju poziciju u međunarodnim odnosima. Evropska unija je vremenom postala prioritetni vanjskopolitički cilj svih država jugoistočne Evrope. Neke od zemalja su uspješno okončale proces pridruživanja, dok su ostale države stagnirale i suočavaju se s nasljeđem prošlosti, ispodprosječnim funkcionisanjem institucija, te sve većom prisutnošću nacionalizma u javnom diskursu i politikama. Upravo na temeljima nacionalizma, populističke politike i vrijednosti koje promoviraju ekskluzivnost naspram inkluzivnosti i izolovanost naspram kozmopolitizmu počivaju temelji političkog i društvenog nazadovanja regije.

Politička stabilnost regiona i vrijednosti koje nose upravo determiniraju odnos Evropske unije i zemalja jugoistočne Evrope, politike proširenja u budućnosti i kooperacije. Knjiga *Mijenjanje vrijednosti mladih u Jugoistočnoj Evropi – Iznad etničke pripadnosti*, koju su uredili dr. Tamara Trošt i dr. Danilo Mandić, bavi se upravo ovim pitanjima, prevashodno odnosima mlađih naraštaja prema vrijednostima demokratije, poštivanja ljudskih prava i sloboda, vladavine zakona, integracije i otvorenosti. Pitanja na koja autori poglavlja u knjizi daju odgovore su: Koje su to političke, kulturne i ideološke vrijednosti mladih ljudi koji žive u jugoistočnoj Evropi? Koji identitet im je najvažniji? Kako se njihove vrijednosti mijenjaju i šta je potrebno da se iste promjene? Ko mijenja njihove vrijednosti?

Knjiga se sastoji od tri glavne cjeline, a svaka od njih se fokusira na ideološke i vrijednosne stavove mladih iz sedam država jugoistočne Evrope: Albanija, Kosovo, Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija, uključujući i pojedinačna istraživanja i relacijske komparativne pristupe. Poglavlja propituju rascjep i otvorenost ka novim mogućnostima da se premoste tradicionalne etničke podjele. Knjiga je bazirana na metodama prikupljanja podataka kroz etnografiju, intervjue i fokus grupe s mladima i adolescentima. Knjiga donosi nekoliko novina u istraživanju različitih oblika poimanja identiteta kod mladih na prostoru zapadnog Balkana, te se njena originalnost ogleda u propitivanju da li mladi imaju i drugih identiteta osim 'etničkog', da li imaju druge vrijednosti koje oblikuju njihovo djelovanje u društvu.

Knjiga počiva na teorijskim postavkama značaja ove teme i dosadašnjih istraživanja koja su adresirala slične probleme, te generalno koja su imala za svoj predmet mlade iz ovog regiona, njihov odnos prema Evropskoj uniji, oblikovanju stavova prema vrijednostima koje su došle tranzicijom iz komunističkih režima u neoliberalna društva. U prvom dijelu, koji nosi naziv "Novi regionalni etnički mozaik", autori se bave posljedicama rata devedesetih, ekonomskim krizama i evropskim integracijama, gdje su stvoreni rascjepi između etničkih grupacija ovog regiona. Prvi rad, autorice Takšev, usmjeren je na prepoznavanje identiteta u postkonfliktnom društvu u Bosni i Hercegovini, kao što su individualni, etnički i nacionalni kod adolescenata koji su rođeni kao posljedica

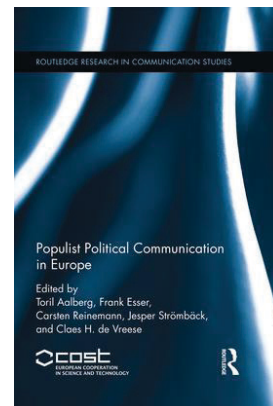
silovanja u ratu. U narednom poglavlju, Micinski i Hasić otvaraju diskusiju na temu veza između dvojnog državljanstva i identiteta mladih. Autori nastoje prikazati značaj podjela koje nastaju među mladima koji imaju dvojna državljanstva naprednijih zemalja u odnosu na mlade koji imaju jedno, državljanstvo Bosne i Hercegovine. Autori vrlo efektivno analiziraju koje benefite donosi dvojno državljanstvo i u kakvoj korelaciji se 'dvojnost' državljanstva odražava na identitet pojedinaca. U nastavku knjige fokus je preusmjeren na interesantne debate o mladim migrantima u Hrvatskoj, etničkoj pripadnosti mađarske omladine u Vojvodini. U drugom dijelu knjige, koji nosi naziv "Politička participacija i identiteti mladih", težište je stavljeno na pitanja politizacije i depolitizacije mladih u Albaniji, na komparativnu analizu identiteta mladih u postkonfliktnoj Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Posljednji dio knjige, pod naslovom "Nadilaženje etničkih identiteta: komparativne perspektive", akcent je na načinima ublažavanja konfliktnih identiteta te traženju novih vrijednosti mladih na Zapadnom Balkanu. U poglavlju devet Tamara Trošt se bavi odnosom mladih Srbije i Hrvatske prema historiji, nacionalnom ponosu, etničkom identitetu vs. evropskom, te drugim identitetima, da li su iznad etničkog, kao što su: klasa, spol, region itd. U posljednjem poglavlju Danilo Mandić se fokusira na solidarnost i nacionalizam među mladim Kosovarima i Srbima.

Ova izuzetno zanimljiva knjiga nudi sveobuhvatan, analitički dobro utemeljen prikaz razumijevanja identiteta mladih

u Jugoistočnoj Evropi, za razliku od dosadašnjih istraživanja koja insistiraju na cementiranju etnonacionalističke identifikacije mladih u regionu. Čitaoci mogu jasno shvatiti složenost percepcije i ponašanja mladih u ovom dijelu svijeta, ali i pronaći odgovore na osnovna pitanja u pogledu pravca razvoja misaonog i vrijednosnog procesa sazrijevanja omladine na prostoru zapadnog Balkana. Ova knjiga odbacuje konvencionalna shvaćanja nacionalizma i etničkih podjela među mladima, te u svojoj osnovi doprinosi sagledavanju trenutnih izazova u zemljama zapadnog Balkana kroz prizmu socijalnih promjena, ekonomskih, interesnih i klasnih pozicija mladih koji teže ostvarivanju svojih političkih ciljeva.

Mahir Sijamija

Fakultet političkih nauka,
Univerzitet u Sarajevu

Populistička politička komunikacija u Evropi, uredili: Toril Aalberg, Frank Esser, Carsten Reinemann, Jesper Stromback and Claes H. de Vreese, Routledge Taylor&Francis Group, New York i

London, Routledge istraživanje u okviru komunikacijskih studija, Routledge 2017, COST Europska saradnja u oblasti nauke i tehnologije

Veliko je zadovoljstvo predstaviti Zbornik o populizmu u izdanju Routledgea iz 2017. godine. Publikacija pod naslovom "Populistička politička komunikacija u Europi" rezultat je projekta COST, Europske saradnje u oblasti nauke i tehnologije, u kojem su pored značajnih međunarodnih akademskih imena učestvovali dr. Nedžma Džananović, docentica na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, te magistrica Mia Karamehić. Zbornik je podijeljen u šest poglavlja. Prvi dio predstavlja uvod i objašnjava konceptualne i metodološke izazove ovako obimnog istraživanja. Drugi dio govori o populističkoj političkoj komunikaciji u Sjevernoj Europi. Treći je o populizmu u Zapadnoj, a četvrti o populizmu u Južnoj Europi. Peti dio analizira recentne modele populizma u Istočnoj Europi. Svođenje i komparacija rezultata istraživanja u različitim nacionalnim kontekstima te zaključna razmatranja dio su zadnjeg, šestog poglavlja. Urednici su istraživanje o populizmu fokusirali na komunikacijski aspekt, i to uz pomoć tri indikatora: populistički akteri kao komunikatori, sprega medija i populizma i građana i populizma.

Na početku je potrebno podsjetiti da je populizam u Sjedinjenim Američkim Državama prisutan već stoljećima i da se smatra dijelom svakodnevne političke prakse i kod Republikanaca i kod Demokrata. U Latinskoj Americi

lijevi politički pokreti su također već dugo prisutni. U zapadnim liberalnim demokratijama je novijeg datuma i nažalost često ide u paketu s radikalnim desnim, neofašističkim retorikama. No jednostavnije je promišljati ga u razvijenom kontekstu konsolidiranih političkih partija unutar Europske unije. Mnogo kompleksnije je u drugim dijelovima Europe, pogotovo u državama koje su nastale raspadom Sovjetskog bloka ili Jugoslavije, koje imaju nestabilne političke sisteme. Dovoljno je samo napomenuti da u Bosni i Hercegovini trenutno imamo oko 150 registriranih političkih partija.

Ova publikacija je za domaću političku i društvenu misao od velikog značaja jer sadrži potpoglavlje "Bosna i Hercegovina: Populizam u tranziciji", na koje se ja fokusiram u ovom prikazu. Naslov je unutar četvrtog poglavlja o populističkoj komunikaciji u Istočnoj Europi. Vrijednost dijela o našoj zemlji ogleda se u činjenici da je to prva direktna naučna analiza fenomena populizma, koji je sve prisutniji u javnom govoru i domaćoj političkoj praksi. Da se radi o pionirskom istraživanju autorice su objasnile u uvodnom i prvom dijelu analize, gdje su ponudile pregled relevantne domaće i strane literature o Bosni i Hercegovini. Zaključile su da se fenomenom populizma i njegovim različitim manifestacijama nije eksplicitno bavilo. Populizam se može indirektno iščitati iz brojnih domaćih i stranih radova. Autorice navode imena poput Mujkića, Čurka, Džihića, Biebera, Turčala i drugih koji se bave složenim političkim sistemom naše

zemlje, postkonfliktnim i tranzicijskim periodom, perspektivama procesa europskih integracija, analizama medija i sl. (str. 263-264).

Etnonacionalni poredak definiran Mirovnim sporazumom 1995. godine u Daytonu neizostavno je generirao populizam, i to etnički populizam, kako ga naziva latinoamerički teoretičar Ernesto Laclau (Ghergina, Soare, 2005). Džananović i Karamehić nas upoznaju s brojnim definicijama populizma, naglašavajući da nema konačne definicije ovog fenomena, jer one uveliko ovise o općem kontekstu u kojem se populizam javlja (str. 265). Pokušaj definiranja populizma vraća nas u šezdesete godine 20. stoljeća, kada su Berlin, Ionesco, Gellner započeli teorijsku diskusiju o ovom "antifenuenu", kako ga naziva Taggart (Deiwiks, 2009). Za većinu savremenih istraživanja koristi se teorijski okvir holandskog politologa Casa Muddea, po kojem je populizam primarno vertikalni antagonizam (procjep) između "homogenog čistog naroda" i "etablirane korumpirane elite", kad narod zahtijeva radikalnu promjenu (Deiwiks, 2009). Ovaj populizam može biti desni ili lijevi, ili desni i lijevi, kao što je to slučaj podrške populizmu Marie Le Pen u Francuskoj. On može biti autoritarni, a savremeno globalizirano neoliberalno društvo obilježeno je neopopulizmom koji se javlja kao posljedica "bolesti i problema demokracije".

Muddeova definicija, za naše postkonfliktno i tranzicijsko društvo, nije u cijelosti adekvatna. Etnički populizam podrazumijeva horizontalni rascjep

između "naroda" i "naroda", onaj "drugi", "izvana" je drugi narod, a ne neka etablirana elita, ili pak viša klasa. Potrebno je naglasiti da, bez obzira na to da li za kontekst funkcionirala jedna ili druga definicija, "narod" uvijek ostaje nejasan i ambivalentan koncept kojim populistički političari mogu manipulirati po svojoj volji. Ko je narod i ko ga predstavlja ili definira kao takvog, često ostaje nejasno, što samo doprinosi poznatoj kameleonskoj prirodi populizma.

Da bismo razumjeli dalju analizu naših autorica, ovdje ću koristiti još jedan način tumačenja karakteristika populizma. Heinisch i Mazzoleni navode tri takva obilježja: populizam kao politički stil (stil partije, često i na individualnom nivou lidera), potom populizam kao osmišljena politička strategija ili diskurs, te populizam kao ideologija (ili sadržaj). Pa u tom smislu popularna je i podjela na "thick" i "thin" populizam. Ono što je bitno jest da ne sadrže svi populizmi iste elemente. Često su to različite kombinacije ili izostanak pojedinih obilježja (u Heinisch, Holtz-Bacha, Mazzoleni, 2017). Džananović i Karamehić domaći populizam svrstavaju u "thin" populizam, to jest nejasno artikulirani sadržaj snažno oslonjen na ideologiju nacionalizma, preciznije etnonacionalizma.

Za analizu političkih partija autorice su izabrale dvije partije, i to Savez za bolju budućnost Bosne i Hercegovine (SBB), bošnjačku nacionalističku stranku koja djeluje na teritoriju Federacije Bosne i Hercegovine, i Savez nezavisnih socijaldemokrata iz Republike Srpske (SNSD). Vremenski

okvir analize završava s općim izborima 2014. godine. Populizam prve stranke primarno se svodi na individualni politički stil, istupe predsjednika stranke, inače kontroverznog medijskog mogula. Ovaj politički leaderski stil ispražnjen od sadržaja jako podsjeća na poznati berluskonijevski populizam. SNSD je, opet, prigrlio nacionalističku populističku retoriku onog momenta kada je njihova politička (ekonomska) moć bila ugrožena iz razloga što je vodstvo stranke usko povezivano sa sumnjivim privatizacijama, korupcijom i drugim kriminalnim radnjama. Predsjednik ove stranke je čovjek iz naroda, bivši "ljubimac" međunarodne zajednice, poznat po veselim nastupima na svadbama i u šatorima. Njegova permanentna retorika je osporavanje državnosti Bosne i Hercegovine, sačinjena od prijatni o secesiji (str. 267-268). Nije teško zaključiti da iza ovih nastupa i retorika ne stoje neke osmišljene strategije ili programi, što populizam ove dvije stranke stavlja ponovo u kategoriju populizma Ernesta Laclaua, koji ga vidi kao "praznog označitelja". Dakle, i jedna i druga strana koriste populizam kao isprazan politički stil koji se bazira na strahu, podsjećanjima na rat, i doprinosi nerazumijevanju i podijeljenosti naših već organskih i tradicionalnih društava. U svemu ovome veliku odgovornost nose i mediji koji u službi političkih partija na svojim entitetskim teritorijima

promoviraju huškačku retoriku i već složenu sliku dodatno usložnjavaju. Građani i građanke Bosne i Hercegovine se tako u 21. stoljeću, dvadeset i tri godine nakon rata, nalaze u stalnoj neizvjesnosti i strahu (kako političkoj tako i socioekonomskoj), i teško je od njih i očekivati da kritički saslušaju i proniknu u populističke poruke koje im se svakodnevno plasiraju.

Obimna inostrana teorijska literatura o populizmu je dostupna. Empirijska istraživanja su još uvijek nedovoljna. I jedno i drugo je itekako potrebno ako hoćemo razumjeti fenomen etničkog populizma u našoj zemlji (str. 271). Stoga je ovaj inicijalni rad kolegica od velikog značaja i toplo ga preporučujem na čitanje i studiranje.

Literatura

- Deiwiks, Ch. (2009), "Populism" in "Living Reviews in Democracy", Center for Comparative and International Studies, ETH Zurich and University of Zurich.
- Ghergina, S., Soare, S. eds. (2013), *Contemporary Populism – A Controversial Concept and Its Diverse Forms*, Cambridge Scholar Publishing.
- Heinisch, R., Holtz-Bacha, Ch., Mazzoleni, O. eds. (2017), *Political Populism, A Handbook*, Nomos.

Valida Repovac Nikšić
Fakultet političkih nauka
Univerziteta u Sarajevu

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA (2017)
SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW (2017)

Web
journal.fpn.unsa.ba

Lektorica / BCS language editor
ZINAIDA LAKIĆ

Prijevod sažetaka na engleski jezik
ANA KRAVIĆ

Lektorica za engleski jezik / English language editor
ANA KRAVIĆ

Naslovna stranica / Cover design
FABRIKA

DTP
MAHIR SOKOLIJA

Tiraž
100 primjeraka

Štampa / Printed by
TMP d.o.o

Prilozi objavljeni u časopisu referiraju se u / Indexed in
Central and Eastern European Online Library (CEEOL),
Political Science Complete (EBSCO)

Copyright©2017
Fakultet političkih nauka – sva prava pridržana

SARINA BAKIĆ
Malograđanstvo – Sociološki doprinos
problemu empirijske neegzaktnosti

ASIM MUJKIĆ
Metafizika nacionalnog identiteta.
Izgradnja svijeta u
nacionalno-identitetskom
diskursu etnopolitike

ANA PAVLIĆ,
LUCIA MIŠKULIN SALETOVIĆ,
DANIJEL LABAŠ
Pozdravne formule
u elektroničkoj pošti
hrvatskih i talijanskih studenata:
komunikacija student – profesor

MIRZA MAHMUTOVIĆ,
VEDADA BARAKOVIĆ
"Neutralna tačka gledišta
ovog članka je osporena":
Usporedna analiza članaka
o masakrima na Markalama u različitim
jezičnim verzijama online
enciklopedije Wikipedija

LEJLA TURČILO,
BELMA BULJUBAŠIĆ
Politička instrumentalizacija i
ekonomsko discipliniranje medija
kao mehanizam ugrožavanja
javnog interesa u bh. društvu

